

ČESLOVAS LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

„AUŠROS“ POLITINIŲ SIEKIŲ KONTEKSTAI: APIE JONO BASANAVIČIAUS IR GEORGO SAUERWEINO BEI OLGOS NOVIKOVOS IR WILLIAMO GLADSTONO DISKURŠŲ SANKIRTAS

ANOTACIJA. Straipsnyje pirmojo lietuviško visuomeninio-politinio laikraščio „Aušra“ genezė siejama su Rytų krize (1876–1878). „Aušros“ politiniai siekiai verifikuojami Rusijos ir Anglijos (Olgos Novikovos ir Williamao Gladstono) diskurso kontekste.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Demokratizacija, Berlyno kongreso sistema, panslavizmas, liberalizmas, Katalikų bažnyčia, etnografinis principas.

ABSTRACT. In the article, the genesis of the first Lithuanian socio-political newspaper *Aušra* (*Auszra*) is associated with the Eastern crisis (1876–1878). The political aspirations of the *Aušra* are verified in the context of the Russia-England (Olga Novikova–William Gladstone) discourse.

KEYWORDS: democratisation; Berlin Congress system; pan-Slavism; liberalism; the Catholic Church; ethnographic principle.

Įvadas

„Aušrą“ interpretuojant kaip politinį leidinį¹, jame sąlyginai (arba hipotetiškai) galima įžvelgti strateginį ir taktinį lygmenis. Strateginiu lygmeniu laikytina „Aušros“ orientacija į lietuvius kaip į etnoistorinę bendriją su potencialaus valstybingumo projekcija etnografiškai

¹Žr.: Č. Laurinavičius, Dar kartą apie „Aušrą“, *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas prof. habil. dr. Tamaros Bairašauskaitės 65-mečio sukakčiai*, sud. O. Mastianica, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė, Vilnius, 2015, p. 463–474; to paties, *Jonas Basanavičius on the Symbol of Modern Lithuanian*, Vilnius, 1996, p. 30–38.

lietuviškose teritorijose. Taktiniam lygmeniui priskirtinas „Aušros“ suponuotas (siūlomas) kompromisas su Rusijos valdžia: už lietuviškos spaudos draudimo atšaukimą ir už galimybę šviestis lietuvių kalba – lojalumas bei atsiribojimas nuo „sukilimų tradicijos“. Žinoma, šie lygmenys susiję, nes atsivėrus laisvos lietuvių apšvietos galimybei, vėrėsi politinio atgimimo perspektyva, eventualiai – valstybingumo. Bet „Aušrai“ gyvuojant (1883–1886) minimo kompromiso nebuvo. Lieka atviras klausimas – ar kompromisas apskritai buvo galimas?

Uždavinys įgyti dominavimą savoje etnografinėje teritorijoje – apibendrintai kalbant, nuo Vilniaus iki Klaipėdos – reiškė visų pirma įveikti toje teritorijoje faktinį vokiečių bei lenkų dominavimą, pasireiškusį lietuvių asimiliavimu. Akivaizdu, kad toks uždavinys suponavo ne tik vidinio, bet ir tarptautinio lygmens rekonstrukcijas. Sąlyginę analogiją pirštų bulgarų atvejis, nes jis asocijuojasi su Jono Basanavičiaus tiesioginiu dalyvavimu Bulgarijos valstybės kūrimosi procese. 1875–1878 m. Rytų krizė bei bulgarų vadavimasis ir „Aušros“ pasirodymas – tarsi to paties proceso seka. Tiesa, bulgarai vadavosi daugiausia iš Europos „įnamio“, o lietuviams vėrėsi perspektyva stoti priešpriešon ir su „tikrais europiečiais“. Bet galima išvelgti ir panašumų. Bulgarijos atvejyje svarbiausi tarptautiniai veikėjai buvo Rusija ir Anglija. Logiškai svarstant, tam, kad realizuotųsi lietuviškas atvejis, reikėjo, kad dalyvautų minėtos šalys.

Nepaisant neabejotino dėsningumo, kad kiekvieno tautinio išsivadavimo judėjimo sėkmė yra susijusi su tarptautine konjunkūra, lietuvių atgimimo istorijoje duomenys apie tarptautinį dėmenį paprastai skurdūs. Bent jau istoriografijoje „Aušros“ tema tarptautinis kontekstas paprastai lieka už dėmesio ribų². Bet epizodai iš priešaušrinio laikotarpio tarsi savaime ragina tas ribas plėsti. 1877 m. balandžio 29 d. Jonas Vileišis laiške J. Basanavičiui pranešdamas apie cenzūros praleistas kelias lietuviškas knygutes, reiškė viltį „pralaužti tą prakeiktą „lotyno-polskogo šriftu“ draudimą. Kartu P. Vileišis pridėjo tokią pastabą: „Karas!! – džiūgauja rusas... Žiūrėk, kaip Maskva, prie kurios sienų kažkada buvo Algirdas ir Gediminas (...).“³ Bet tai ne mūsų reikalas“⁴. Po penkerių metų Rytų Prūsijos laikraštyje „Lietuviška ceitunga“ J. Basanavičius taip rašė:

1877 m. maskoliams besirengiant išvalyti iš turkiškos vergijos bulgarus krikščionis, kurie jau buvo įgiję platesnių už pačius maskolius valnybių, savo mokslinčias, knygas ir laikraščius, tuomet jau ir maskolių cencūra susimilo ir ant lietuvių ir jų kalbos... 1877/78 buvo pawelita spausdinti ir trys mažos lietuviškos knygutės išleistos...⁵

² Tam tikra išimtis – R. V e b r a, „Aušros“ idėjinės orientacijos, „Aušra“ ir lietuvių visuomeninis judėjimas XIX a. pabaigoje, Vilnius, 1988.

³ Laiško eilutė, susijusi su rusais, Basanavičiaus ranka išplėšta. Žr.: Iš Dr. Basanavičiaus archyvo: 1875–1879 m. laiškai, *Mūsų senovė*, 1922, t. I, kn. 4/5, p. 611.

⁴ P. V i l e i š i s, *Rinktiniai raštai*, parengė A. Lapinskienė, Vilnius, 2004, p. 560.

⁵ Bs.[B a s a n a v i č i u s], Iš Maskolizkos Lietuwos, *Lietuwiszka ceitunga*, 1882 04 18, nr. 16.

Taigi, yra pagrindo XIX a. aštunto dešimtmečio viduryje suaktyvėjusias lietuvių pastangas įveikti lietuviškos raštijos draudimą, taip pat „Aušros“ pasirodymą sieti su 1876–1878 m. Rytų krize.

Straipsnyje pateiksime kelis tyrimo rakursus. Pirmiausia remsimės tarptautinių santykių metodologija, nes aptarsime minėtą Rytų krizę su svarbiausiais jos veikėjais – Anglija ir Rusija. Anglijos užsienio politiką tuo metu veikė dvi koncepcijos – sąlyginai jas pavadintume realistine ir idealistine. Diskusijos esmė susivedė į tai, kokios pozicijos laikytis tautų klausimu. Tradicinei imperinės galios gynimo pozicijai atstovavo vyriausybė, vadovaujama konservatoriaus Benjaminio Disraelio, o už tarptautinių santykių demokratizavimą pasisakė opozicijoje buvę liberalai su neformaliu lyderiu Williamu Ewartu Gladstonu. Rusijos politinę poziciją identifikuoti sudėtingiau, nes čia caro valdžios pozicija persipynė su tarsi opozicinėmis jai slavofilinėmis / panslavistinėmis vizijomis. Bet mūsų tyrime pati tarptautinė politika nėra dėmesio centre. Mums svarbesnis kitas aspektas.

Reikalas tas, kad Anglijos ir Rusijos dalyvavimas Rytų krizėje pasižymėjo neįprasta ypatybe: minimos krizės metu šalių užsienio politiką labai stipriai veikė visuomeninė nuomonė. Tai, galima sakyti, buvo naujas reiškinys. Diskusijos vyko ne tik valdžios institucijose bei jų kuluaruose, bet ir spaudoje bei mitinguose. Kitaip tariant, diskusijos scena plėtėsi ir aktorių daugėjo. Tai vyko ne tik Didžiojoje Britanijoje, bet ir Rusijoje, kur tradicinis valdžios legitimizmas buvo aštriai kritikuojamas spaudoje bei mitinguose⁶. Tiesa, šios diskusijos dalyvių identifikacija remiantis vakarietiškų vertybių kriterijais vargu ar būtų adekvati. Bet, šiaip ar taip, pati diskusijos scenos plėtra bei aktorių gausa suponavo reikšmingą aplinkybę: valstybėms dangstyti savo imperialistinius tikslus darėsi sunkiau – bent laikinai. Taigi, dėmesį telksime į tai, kaip pasireiškė Rusijos ir Anglijos politinio elito atstovų diskusija.

Pagaliau trečiasis tyrimo rakursas – ir mums svarbiausias – tai eventualus minėtos diskusijos poveikis lietuviškai situacijai. Kitaip tariant, bandysime apčiuopti anglų ir rusų diskurso galimas sąsajas su „Aušra“.

Skaitytojui jau turėjome garbės pateikti versiją apie J. Basanavičiaus ir G. Sauerweino bendradarbiavimą. Jį interpretavome kaip netiesioginę išraišką geopolitinės ašies, siejusios Angliją su Rusija ir ėjusios per lietuvių gyvenamą teritoriją⁷. Siūlyti tokią konstrukciją inspiravo, be kita ko, nevienareikšmė J. Basanavičiaus ir G. Sauerweino

⁶R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*, London, 1935; С. А. Кочуков, «За братьев славян». Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в восприятии общества, власти и армии Российской империи, Саратов, 2012.

⁷Č. Laurinavičius, *Lietuvos su Klaipėda ir Vilniumi genezė. Anglų ir rusų „Didžiojo žaidimo“ Baltijos aspektas*, Vilnius, 2020, p. 119–123.

angažuotumo problema. Mat J. Basanavičius, nors mums gerai žinomas kaip lietuvių tautinio atgimimo lyderis, kartu gali būti identifikuojamas ir kaip Rusijos imperijos pavaldinys, turėjęs jos Vidaus bei Užsienio reikalų ministerijų įgaliojimus bei ryšius su įtakingais rusų valdžios bei visuomenės veikėjais⁸. O G. Sauerweiną galima pristatyti ne tik kaip unikalų poliglota bei kultūrininką, bet ir kaip Londono valdžios struktūrų interesų atstovą: nors jo biografiją tebedengia paslapties šydas, yra pagrindo teigti, jog 1875 m. atvykęs į Mažąją Lietuvą, jis savo veiklą derino ne tik su Britanijos biblijos draugija (*British and foreign Bible society*), bet ir su Užsienio reikalų ministerija; o pasak paties J. Basanavičiaus, būtent G. Sauerweinas paskatino įkurti „Aušrą“ ir net materialiai prisidėjo prie jos leidimo⁹.

Galima sutikti, kad J. Basanavičiaus ir G. Sauerweino aljanso, kaip Anglijos ir Rusijos geopolitinės ašies raiškos varianto, identifikavimas tebėra hipotetiniame lygmenyje. Bet eidami hipotezės verifikavimo keliu šiame straipsnyje pamėginsime minėtų dviejų vyrų aljansą sugretinti su kitu savotišku aljansu, egzistavusiu tarp minėto anglų politiko Williama Gladstono ir Sankt Peterburgo įtakos agentės Olgos Novikovos. Tiesa, nėra duomenų, kad būta tiesioginių J. Basanavičiaus bei G. Sauerweino iš vienos pusės ir W. Gladstono bei O. Novikovos iš kitos santykių. Bet visų pirma šie du aljansai reiškėsi panašiu metu: W. Gladstono ir O. Novikovos bendradarbiavimo kulminacija – 1880 m. liberalų laimėti rinkimai, ir bemaž tuo pačiu metu J. Basanavičius ir G. Sauerweinas priartėjo prie idėjos leisti „Aušrą“. Tad pirmiausia pasiaiškinsime šių dviejų procesų galbūt sinchroninę eigą.

Be to, neatmestinas W. Gladstono ir O. Novikovos aljanso bei „Aušros“ diachroninis ryšys, būtent – mentalinis diskursas, sąlygotas laikmečio aktualijų. Tarp jų pirmiausia paminėtinas Lenkijos klausimas, neabejotinai susijęs su lietuviška tematika. Kartu eitų diskusijos tautinio klausimo ir religinių reformų temomis. Aptarę šias „Aušros“ laikmečio aktualijas tikimės suteikti daugiau šviesos aušrininkų programai bei jos likimui.

⁸ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija 1851–1922 m.*, *Lietuvių tauta. Lietuvių Mokslo Draugijos raštai*, kn. V, Vilnius, 1936, p. 31, 36, 37, 40; iš gausios literatūros apie J. Basanavičiaus asmenį bei jo veiklą šiam straipsniui aktualūs: V. Merkys, *Knygnešių laikai*, Vilnius, 1994; to paties, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu, ligi 1904 m.*, Vilnius, 1978; A. Grigara vičius, *Atsiskyrėlis iš Suvalkijos. Žodis ir veiksmai*, Vilnius, 2019.

⁹ J. Basanavičius, *Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai*, par. D. Kaunas, Vilnius, 2001, p. 19, 58, 111, 272; *Georgas Sauerweinas ir lietuvių tautos atgimimas XIX a. pabaigoje. IV tarptautinis Georgo Sauerweino simpoziumas Klaipėdoje 2004 XI 12–13*, Klaipėda, 2005, p. 49–73, 86–15; M. Kūjus, Jurgis Sauerweinas. Jo gyvenimas, veikla ir raštai, *Darbai ir dienos*, 1937; V. Kuzmickas, A. Šešelgis, *Jurgis Sauerweinas. Medžiaga bibliografijai*, Vilnius, 1975, p. 84, 96; J. Tumas, *Lietuvių literatūros draudžiamąjo laiko paskaitos*, Kaunas, 1925, p. 154; D. Kaunas, *Georgas Sauerweinas lietuvių tautiniame sąjūdyje: klaipėdietiškas laikotarpis*, *Georgas Sauerweinas ir lietuvių tautos atgimimas XIX a. pabaigoje*, Klaipėda, 2005, p. 15–31; H. Masalskis, *Das Sprachgenie: Georg Sauerwein. Eine Biographie*, Oldenburg, 2003, p. 43–56.

Atliekant tyrimą pasitelkti visų pirma „Aušros“ laikraščio komplektai, taip pat su „Aušra“ bei jos archyvu susijusios publikacijos¹⁰. Remtasi O. Novikovos susirašinėjimo su Anglijos veikėjais – tarp jų ir su W. Gladstonu – medžiaga, publikuota britų žurnalisto Williamo Thomaso Steado, bei pačios O. Novikovos knyga¹¹. Istoriografinėje plotmėje – šalia minėtos literatūros J. Basanavičiaus bei G. Sauerweino tema – naudotasi prienamomis studijomis apie O. Novikovą¹² ir W. Gladstoną¹³. Taip pat – užsienio politikos dokumentų rinkiniais bei bendro pobūdžio veikalais, susijusiais su XIX a. antros pusės procesais¹⁴.

¹⁰ *Auszra*, leista Ragainėje 1883–1886 m., nr. 1–40; Isz Auszros gyvenimo, *Vienybė lietuvininkų*, 1903, nr. 26, 27, 39, 41, 42, 43, 49; Iš „Aušros“ archyvo, *Kibirkštis*, 1924, nr. 4; V. K a p s u k a s, *Raštai*, t. 10; „Aušros“ archyvas. *Martyno Jankaus rinkinys*, sud. D. Kaunas, A. Matijošienė, Vilnius, 2011.

¹¹ W. T. S t e a d (ed.), *The M. P. for Russia. Reminiscences and Correspondence of Madam Olga Novikoff*, vol. II, London, 1909; O. K. [N o v i k o v a], *Russia and England from 1878 to 1880. A Protest and an Appeal*, London, 1880.

¹² J. B a y l e n, Madame Olga Novikov, Propagandist, *The American Slavic and East European Review*, Vol. 10, No. 4 (Dec., 1951), p. 255–271; M. M e l l o n, Friend or Femme fatale?: Olga Novikova in the British Press, 1877–1925, *A thesis submitted to the faculty of the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of History*, Chapel Hill, 2010; Ch. M i l l e r, “The M. P. for Russia”: Olga Novikova, William Gladstone, and the Crisis of 1878, *Orbis*, Vol. 64, issue 3, 2020, p. 461; Н. В. Б о р о д а в к и н а, Ольга Новикова глазами современников, *Известия Саратовского университета. Сер. История. Международные отношения*, 2012, т. 12, вып. 2, с. 58–64; С. Н. Т р е т ь я к о в а, О. А. Н о в и к о в а, «Неофициальный посол» России в Англии, *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России»*, 2010, № 4, с. 103–118; Ф. Т о к т о н ь я з о в а, *Общественно-политическая и публицистическая деятельность О. А. Новиковой во второй половине XIX – начале XX вв.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2017; И. Р. Ч и к а л о в а. Ольга Алексеевна Новикова «неофициальный агент русского правительства» в Лондоне, *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*, № 50, 2015, с. 268–286.

¹³ J. M o r l e y, *The life of William Ewart Gladstone*, vol. 2, New York, 1923; Ph. K n a p l u n d, *Gladstone and Britain's imperial policy*, New York, 1966; Ph. M a g n u s, *Gladstone: a Biography*, London, 1954; K. A. P. S a n d i f o r d, W. E. Gladstone and Liberal-Nationalist Movements, *Albion*, vol. 13, No. 1, 1981, p. 27–42; M. P a t r i d g e, *Gladstone*, London, 2003; Т. Н. Г е л л а, У. Гладстон, либералы и парламентские выборы 1880 года, *Ученые записки Орловского государственного университета*, № 6 (69), 2015, с. 29–32.

¹⁴ *Foreign Policies of the Great Powers*, vol. II: *The Reluctant Imperialists. British Foreign Policy 1878–1902*, II, *The documents*, ed. C. J. L o w e, London, 2002 (toliau – *Foreign Policies of the Great Powers*); *Foundations of British Foreign Policy: From Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, eds. H. W. V. T e m p e r l e y, London, 1966 (toliau – *Foundation of British Foreign Policy*); H. K i s s i n g e r, *Diplomacy*, New York, 1994; А. Дж. П. Т э й л о р, *Борьба за господство в Европе 1848–1918*, Москва, 1958.

Kaip W. Gladstonas laimėjo 1880 m. rinkimus, o J. Basanavičius apsisprendė leisti „Aušrą“

Mūsų temos atskaitos tašku galima laikyti 1876 m., kai bulgarai sukilo prieš turkų valdžią. Rusija su slaviškų bei krikščioniškų tautų vadavimo vėliava bandė formuoti palankią tarptautinę opinią aktyviam įsikišimui į įvykius Osmanų imperijoje. Pagrindinė kliūtis buvo Anglijos konservatorių vyriausybė. Premjeras B. Disraelis Turkiją laikė svarbiu bastionu Rusijos įtakai stabdyti, todėl priešinosi bandymams kištis į Turkijos vidaus reikalus, o bulgarų sukilimą interpretavo kaip „inscenizuotą“ bei „sukurstytą iš užsienio“¹⁵.

Tuo metu Londone apsigyvenusi rusų aristokratė O. Novikova išvystė plačią propagandinę veiklą, kurios pagrindinis tikslas buvo kuo palankiau pateikti Rusijos užsienio politiką. Tautų padėtį Osmanų imperijoje ji vaizdavo kaip tragišką, ir aistringai agitavo britų visuomenę, kad ši priverstų B. Disraelio vyriausybę, jei ne paremti Rusijos vaduotojiškas intencijas, tai bent joms netrukdyti. Svarbu ir tai, kad O. Novikovos propagandoje galima išvelgti ne vien aktualijas, susijusias su Turkijos problemomis, bet ir platesnės panoramos perspektyvą. O. Novikova, kaip spėjama, įgaliota paties užsienio reikalų ministro Aleksandro Gorčiakovo, faktiškai agitavo už eventualią Anglijos ir Rusijos sąjungą su potencialia jos ne tik antiturkiška, bet ir antigermaniška misija¹⁶.

Čia vertėtų priminti, kad, Vokietijai susivienijus, Europoje pradėjo esmingai keistis geopolitinė situacija. Jau B. Disraelio vyriausybė, nepaisant jo principinio antirusiško nusistatymo, buvo įvertinusi augančią Vokietijos grėsmę¹⁷. Todėl Londono strategijoje atsirado užduotis ardyti Trijų imperatorių sąjungą bei tyrinėti galimo Rusijos–Vokietijos karo prielaidas¹⁸. Savo ruožtu Rusijoje nuo aštunto dešimtmečio pradžios strateginiu

¹⁵ Hansard. Turkey-Alleged Atrocities in Bulgaria, vol. 230. Debated on Monday 17 July 1876, <https://hansard.parliament.uk/Commons/1876-07-17/debates/fce846e2-d539-4068-8ee6-eab4b7f7d8b2/Turkey%E2%80%94AllegedAtrocitiesInBulgaria>; R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*, p. 51–61.

¹⁶ W. T. St e a d (ed.), *The M. P. for Russia*, p. 30–33; O. K. [Novikova] *Russia and England from 1878 to 1880*, p. 355; Ch. Miller, “The M.P. for Russia”: Olga Novikova, William Gladstone, and the Crisis of 1878, p. 44, 54, 73.

¹⁷ *Foundations of British Foreign Policy. From Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, p. 352; *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, by W. F. Monypenny, G. E. Buckle, Vol. 5, London, 1920, p. 422.

¹⁸ R. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and Eastern Question*, p. 232; B. Jelavich, *St. Petersburg and Moscow: tsarist and Soviet foreign policy, 1814–1974*, Indiana UP, 1974, p. 177; *The Strategic Aspects of the Western Frontiers of Russia, British documents on foreign affairs – reports and papers from the Foreign Office confidential print, Part I: From the mid-nineteenth century to the First World War*, series A: *Russia, 1859–1914*, ed. D. Lieven, vol. II: *Russia 1881–1905*, University Publications of America, 1983, doc. No. 67, p. 152–218.

vadovėliu tapo Nikolajaus Danilevskio studija, vystanti idėją apie germaniškos Europos grėsmę Rusijai, ir atitinkamai vakariniame imperijos pasienyje imtasi konkrečių fortifikacijos priemonių galimam karui su vis dar sąjungininkėmis Vokietija bei Austrija-Vengrija¹⁹. Beje, tokiaime kontekste atrodo tikėtina, kad G. Sauerweinas 1881 m. galėjo privačiai pranašauti Martynui Jankui artėjantį „didelį karą“, „Vokietijos išdalinimą“, „Lietuvos atskilimą nuo Rusijos“, ir kad „mažas tautas išvaduos anglai“²⁰.

Šiaip ar taip, O. Novikovos agitacija buvo efektyvi. Jos straipsniai britų spaudoje sulaukė plataus atgarsio, o įkurtame salone būrėsi žymūs politikos bei visuomenės veikėjai, daugiausia liberalios pakraipos, tarp kurių buvo ir W. Gladstonas. Sakoma, kad jį ypač sujaudino O. Novikovos gedulas bei priekaištai Anglijai dėl jos brolio žūties kovose su turkais²¹. O B. Disraelis ne be sarkazmo įvardijo O. Novikovą kaip Parlamento narę Rusijai²².

Rytų klausimo eigoje lūžiniu įvykiu tapo W. Gladstono paskelbtas veikalas apie turkų vykdomas žudynes Bulgarijoje²³. Jame autorius aistringai pasmerkė turkų elgesį ir kreipdamasis į didžiąsias Europos valstybes ragino tokios padėties netoleruoti²⁴. Bet konkretaus veikimo plano nepateikė. Jis tik atmetė B. Disraelio idėją „atkurti *status quo*“, nes tai „tik tęstų žudynes“ ir savotiškai perspėjo britų visuomenę, kad „Balkanų tautų simpatijos jau ne Britanijos, o Rusijos pusėje“. W. Gladstono darbo poveikis buvo toks didelis, kad B. Disraelis buvo priverstas atsisakyti besąlygiškos paramos sultono režimui. Taip susidarė prielaidos Rusijai pradėti karą su Turkija. Beje, caro vyriausybę imtis „slavų gynybos“ iš esmės privertė viešoji (slavofilinė / panslavistinė) nuomonė Rusijoje²⁵. Pagal Rusijos primestą Turkijai San Stefano taiką Bulgarija turėjo tapti didele etnografiniu principu sudaryta valstybe su išėjimu į Egėjo jūrą. Bet kartu per Bulgariją į Viduržemio jūrą bei į Konstantinopolį vėrėsi kelias ir Rusijai. Tai išgąsdino konservatyvią britų visuomenę, atgimė vadinamasis *jingo* (angliška šovinizmo forma). Todėl sekė

¹⁹ Н. Данилевский, *Россия и Европа*, СПб, 1871; С. Д. Сказкин, *Конец Австро-Русско-Германского союза*, Москва, 1974.

²⁰ J. T u m a s, *Lietuvių literatūros draudžiamąjį laiką paskaitos*, p. 154; M. K ū j u s, Jurgis Sauerweinas. Jo gyvenimas, veikla ir raštai, p. 16–18; V. K u z m i c k a s, A. Š e š e l g i s, *Jurgis Zauerveinas*, p. 84. Kritiškus atsiliepimus apie J. Tumo bei M. Kūjaus teiginius žr.: H. M a s a l s k i s, Georg Sauerwein und die litauische Nationalbewegung, *Jahrestagung*, 2003, 2002, p. 69–72.

²¹ W. T u c k w e l l, A. W. K i n g l a k e. *A Biographical and Literary Study*, London, 1909, p. 94.

²² Britų konservatorių spaudoje O. Novikova buvo įvardijama ir kaip Rusijos šnipė (M. M e l l o n, *Frend or Femme fatale?: Olga Novikovai in the British Press*).

²³ W. E. G l a d s o n e, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, New York, 1876, p. 7–39.

²⁴ W. Gladstonas laikomas kolektyvinio saugumo koncepcijos pradininku, tiesa, nesėkmingu, H. K i s s i n g e r, *Diplomacy*, p. 51, 74, 161.

²⁵ В. М. Хевролина, Болгарский вопрос в Российской общественной мысли 80-х годов XIX века (И. С. Аксаков, М. Н. Катков, С. С. Татышев), *Славяноведение*, № 2. Март–Апрель, 1998, с. 3–15.

kitas lūžinis momentas: B. Disraelis, atgavęs politinę iniciatyvą ir grasindamas karu, privertė Rusiją atisakyti San Stefano sutarties. Nors – svarbu pabrėžti – oficialiai San Stefano sutarčiai prieštarauta dėl to, kad ji „pažeidė jėgų balansą“ ir „kėlė grėsmę graikų rasei Balkanuose“²⁶. Pagal Berlyno kongreso nutarimus Bulgarijos teritorija išdalinta į atskiras dalis, atsižvelgiant į ten gyvenančias graikų bei turkų diasporas²⁷. Netrukus po Berlyno kongreso B. Disraelis, genamas tos pačios Rusijos grėsmės, įklampino savo šalį į vadinamąjį Antrąjį anglų-afganų karą²⁸, ir dėl to 1880 m. pavasarį vykusius rinkimus konservatoriai pralaimėjo.

Visų šių peripetijų fone matėsi O. Novikovos šešėlis. Bemaž neabejotina, kad būtent jos inspiruotas W. Gladstonas parašė savo minėtą veikalą apie terorą Bulgarijoje. Pasak W. Gladstono dienoraščio tyrinėtojus, dauguma jo laiškų tuo laikotarpiu buvo adresuota būtent O. Novikovai²⁹. Taip pat ne be pagrindo galima galvoti apie O. Novikovos įtaką 1880 m. rinkimų eigai: šiaip ar taip, W. Gladstono pergalę amžininkai įvardijo kaip O. Novikovos veiklos triumfą³⁰.

W. Gladstonui tapus ministru pirmininku, galima buvo tikėtis, kad Anglijos ir Rusijos santykiai gerės³¹. Vadinasi, turėjo aktualėti tautų klausimas. Kaip tik tuo metu J. Basanavičius pradėjo konkrečią veiklą „Aušros“ kūrimo link. 1880 m. birželį Prūsijoje ėjusiam laikraštyje „Naujasis keleivis“ jis išspausdino straipsnį, kuriame apibrėžė lietuviškas etnografines ribas, ir tai, galima sakyti, tapo būsimos „Aušros“ programos pagrindu³². Netrukus sekė J. Basanavičiaus emociingas straipsnis „Kam teks tėvyne mus“, orientuotas

²⁶ *Foreign Policies of the Great Powers*, p. 2.

²⁷ *Foundations of British Foreign Policy. From Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, p. 372–381. Berlyno kongreso nutarimai neigiamai paveikė ir armėnų klausimą, kuris šiame straipsnyje neaptariamas.

²⁸ B. Disraelio vyriausybė kaip grėsmę interpretavo tą faktą, kad Afganistano emyras priėmė Rusijos pasiuntinį, ko neprivalėjo daryti, nes Afganistanas buvo Britanijos įtakos sferoje. Įdomu, kad Vakarų literatūroje iki šiol rusų skverbimasis į Pietų Aziją traktuojamas kaip grėsminga ekspansija, o britų dalyvavimas Pietų Azijoje – kaip savaime suprantamas dalykas.

²⁹ Ch. Miller, „The M.P. for Russia“: Olga Novikova, William Gladstone, p. 8; Н. В. Бородавкина, Ольга Новикова глазами современников, с. 61.

³⁰ W. T. St e a d (ed.), *The M.P. for Russia*, p. 74–113; W. T u c k w e l l, A. W. Kinglake. *A Biographical and Literary Study*, p. 108–109; С. М и т р о ф а н о в, Кто вы, Ольга Новикова? *Русский журнал*, 08 03 99, <http://old.russ.ru/journal/persons/99-03-08/mitrof.htm>. Bet yra atsargių nuomonių dėl O. Novikovos įtakos. Istoriografijos, skirtos W. Gladstono epochai, vardinėse rodyklėse nuorodų į O. Novikovą paprastai nėra: D. W. B e b b i n g t o n, *William Ewart Gladstone*, London, 1993; J. F. B r i g h t, *A History of England. Period V. Imperial Reaction. Victoria 1880–1901*, London, 1904.

³¹ Sprendžiant iš Britanijos užsienio politikos ekspertų memorandumų 1880–1883 m. laikotarpiu, abejota Rusijos siekiais bei galimybėmis veržtis į Indiją, nors įtampa santykių su Rusija Pietų Azijoje išliko didelė: *Foreign Policies of the Great Powers*, p. 32–39.

³² Dr. B a s a n o w i c z Jonas, Rubežej ir skaitlus Lietuvių tautos, *Naujasis Keleivis*, 1880 07 23, nr. 17, p. 103.

į lietuvininkus Mažojoje Lietuvoje³³. Straipsnyje neįprastai aštriu, bemaž darvinistiniu stiliumi išdėstyta vokiškos ekspansijos į Rytus raida, ir atitinkamai pavaizduota grėsminga lietuvių tautos ateitis. Beje, dalis kaltės suversta patiems lietuviams – už pasyvumą, ir straipsnis baigtas ryžtingu paraginimu: „Mes turime neatiduoti svetimiams nė pėdos savo žemės...“ Gal tikėtasi Mažąją Lietuvą paversti lietuviybės atgimimo židiniu, bet reikiamo atsako iš lietuvininkų nesulaukta³⁴.

Praėjus bemaž dvejiems metams, spaudoje užsimezgė J. Basanavičiaus ir G. Sauerweino diskusija. G. Sauerweinas iškėlė idėją Mažojoje Lietuvoje steigti Lietuvių mokslo draugiją³⁵. Bet J. Basanavičius situaciją vertino kitaip. Savo atsakomajame straipsnyje jis G. Sauerweino pasiūlymą širdingai pasveikino, bet mintį pasuko kita linkme. Suformulavo principą, kad lietuviams būtina vienytis, nes „prietelių neturim... turim patys sau padėti“. Mažojoje Lietuvoje aktyvesnių lietuvių fiksuota tik apie 16,4 tūkst., todėl J. Basanavičius dėmesį perkėlė į Didžiąją Lietuvą, kur lietuvių buvo 2 mln.: „Turim turėt savo spaudą ir visa Lietuva susitelkt į Draugiją“³⁶. Kitame straipsnyje jis prognozavo: „rasi ne po ilgo išleisti galėsime ir pirmutinį Lietuvoj Laikraštį ir spausdinti lietuviškas knygas – tada atsigausim“³⁷.

Vadinasi, tikėtasi „Aušrą“ pradėti leisti Lietuvoje legaliai. Ir laukta atitinkamo leidimo. Tokios prognozės buvo ne be pagrindo. Kaip rodo J. Vileišio dokumentai bei Vytauto Merkio tyrimai, Rusijoje maždaug nuo 1877 m. dėl lietuviškos spaudos vyko „tikras karas“³⁸. Vienoje stovykloje telkėsi kovojantys už spaudos draudimo panaikinimą lietuviai, prie kurių jungėsi bei paramą teikė rusų visuomenininkai ir net politikai, o kitoje – Rusijos valdininkai, iš baimės ar iš buko įsitikinimo laikėsi draudimo įsakų. Beje, Rusijos atstovų pozicijos abiejose stovyklose buvo margos, bet, regis, visus juos jungė interesas paversti lietuvius lojaliais Rusijos pavaldiniais³⁹. Akstinu išsivystyti kovai dėl lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo neabejotinai tapo Rytų krizė bei jos sukeltos konotacijos. Panašu, kad Rusijos autokratinę sistemą buvo apėmęs sąmyšis. Čia galėtume prisiminti

³³ Jonas iš Užkabalį [Basanavičius], Kam teks tėvyne mus, ten pat, 1880 10 08, nr. 28, p. 175.

³⁴ Mažosios Lietuvos publikos lietuviybės idėjos nepatrakė: S. P o c y t ė, *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje 1871–1914*, Vilnius, 2002, p. 140–141.

³⁵ S a u e r w e i n a s, Ka lietuvininkai turi dumoti girdedamas apie Vokiška mokslo draugija, *Lietuwiszka ceitunga*, 1882 03 21, nr. 12; Panašu, kad G. Sauerweinas (kaip britiškos politinės kultūros atstovas) rūpinosi ir savo reitingais rinkiminėje kampanijoje į Prūsijos lantagą.

³⁶ J. B a s a n a w i c z i u s, Apie Lietuwiszka mokslo draugija. Atsakymas Sauerweinui, *Lietuwiszka ceitunga* 1882 04 11, nr. 15. D. Kauno teigimu, G. Sauerweiną nuvylė J. Basanavičiaus nesutikimas steigti draugiją Mažojoje Lietuvoje. – D. K a u n a s, Georg Sauerweins Bedeutung für die litauische Nationalbewegung Die Memeler Phase 1878–1882, *Anneberger Annalen*, 17/2009, p. 191–205.

³⁷ *Lietuwiszka ceitunga*, 1882 04 18, nr. 16, p. 3; A. G r i g a r a v i č i u s, *Atsiskyrėlis iš Suvalkijos*, d. II, p. 10.

³⁸ P. V i l e i š i s, *Rinktiniai raštai*, p. 568–569; V. M e r k y s, *Knygnešių laikai, 1864–1904*, p. 102–176.

³⁹ *Raidžių draudimo metai*, sud. D. Staliūnas, Vilnius, 2004, p. 22–24, 102–109, 134–136.

rinkiminę kampaniją Didžiojoje Britanijoje, kur W. Gladstonas, kėlęs sąjungos su Rusija galimybę, apeliavo į Aleksandro II vykdytas reformas, ir vadino Rusiją pažangesne už Turkiją ir net už Austriją⁴⁰. Regis, tokiaime kontekste lietuviškos raštijos draudimo panaikinimas, kaip represinės politikos atsisakymo pavyzdys, galėjo tapti argumentu Rusijos valdžios atstovams, siekiantiems suartėjimo su Londonu.

Bet 1881 m. kovo 13 d. Aleksandrą II nužudė narodovolcai. Tiesa, keičiantis valdžiai Rusijoje, intensyvėjo kampanija dėl lietuvių raštijos. Būsimieji aušrininkai dėjo viltis į Aleksandro III karūnaciją (įvykusią 1883 m. gegužę); jos metu tikėtasi iš caro gauti leidimą spaudai⁴¹. „Aušra“, kaip žinia, pasirodė 1883 m. kovą, ir bemaž tuo pačiu metu J. Basanavičius nusiuntė vidaus reikalų ministrui prašymą legalizuoti lietuvišką spaudą. Be to, į oficialią *Новое время* jis nusiuntė keletą straipsnių, kurių pagrindinė mintis buvo tokia: lietuviai – ne lenkai, o Lietuva – ne Lenkijos provincija, vadinasi, lietuviškos spaudos draudimai nepagrįsti⁴². Maža to, pasirūpinta „Aušros“ egzempliorių išsiųsti į Paryžių, Maskvą, Karaliaučių bei Agramą (Kroatija)⁴³. O „Aušroje“ vis spausdintos žinutės, kad artėjama prie esminio palankaus lietuviams sprendimo⁴⁴. Akivaizdu, kad taip darytas spaudimas valdžiai. Ir, V. Merkio duomenimis, 1883 m. rudenį caro valdininkija neva jau ruošėsi specialiam vyriausybės posėdžiui lietuviška tema⁴⁵.

Nežinia, ar toks posėdis įvyko, bet yra pagrindo teigti, kad 1883 m. bifurkacijos taškas lietuvių raštijos klausimu jau buvo praeitis. Tai bandysime aiškintis straipsnyje. Bet grįžkime prie įvade minėtų W. Gladstono ir O. Novikovos diskurso temų, aktualių, kaip matysime, ir lietuviškai situacijai.

Lenkijos klausimas

O. Novikovai Lenkijos klausimas buvo ypač jautrus. Jos tėvas Aleksejus Kirejevas dalyvavo slopinant 1830 m. sukilimą ir, žinoma, prisidėjo prie jaunos Olgos pažiūrų

⁴⁰ Ch. Miller, “The M.P. for Russia”: Olga Novikova, William Gladstone, and the Crisis of 1878, p. 469; И. Р. Ч и к а л о в а, Ольга Алексеевна Новикова «неофициальный агент русского правительства» в Лондоне, с. 274.

⁴¹ P. Vileišis, *Rinkiniai raštai*, p. 571–572.

⁴² *Новое время*, 1883, № 2502, 2529, 2557, 2634.

⁴³ J. Basanavičiaus 1883 m. balandžio mėn. rašytas laiškas Mikšui, „*Aušros*“ archyvas. *Martyno Jankaus rinkinys*, p. 89. Neaišku dėl egzemplioriaus siuntimo į Londoną. G. Sauerweinas 1882 m. laiške M. Jankui leido suprasti, kad rūpinsis Lietuvos reikalais Anglijoje: „Lietuvai galėsiu dovanoti daugiau Anglijos širdis už Lietuvos sujudint ieškosiu“, ten pat, p. 188–190.

⁴⁴ *Auszra*, 1883, nr. 1, p. 23; nr. 3, p. 81, 82, 84–85; nr. 4, p. 91; nr. 8/10, p. 292.

⁴⁵ V. Merks, *Knygnešių laikai*, p. 143.

formavimo, o 1863 m. sukilimas O. Novikovai, anot jos biografų, palikęs jai ypač gilų įspūdį, ir paskatinęs užsiimti politika. Atvykusi į Londoną ji susidūrė su stipriomis anti-rusiškomis nuotakomis, kur tarp įvairių kaltinimų Rusijai figūravo ir lenkiškais motyvas. Taigi, vienas iš O. Novikovos uždavinių buvo pateisinti Rusijos veiksmus Lenkijos atžvilgiu. Ir, atrodo, jai tai neblogai sekėsi.

1880 m. Londone publikuotoje savo knygoje⁴⁶ Rusijos veikimo metodus ji interpretavo kaip iš principo niekuo nesiskiriančius nuo kitų valstybių. Todėl kaltinimai ar moralizavimai Rusijos atžvilgiu, jos nuomone, neturį pagrindo⁴⁷. Rašydama Lenkijos tema autorė nepabijojė teigti, kad Rusija turėjusi rimtesnių priežasčių nukariauti Lenkiją nei Anglija Airiją ar Afganistaną. Savo samprotavimus O. Novikova parėmė žymių britų politikų bei visuomenės veikėjų darbais⁴⁸. Ypač iškalbingos jos citatos iš Richardo Cobdeno (britiško liberalizmo tėvo ir W. Gladstono autoriteto) studijos, parašytos 1836 m., kurioje Lenkija (turima galvoje Abiejų Tautų Respublika) pavaizduota kaip „pati agresyviausia“, o jos vidaus sandara charakterizuota kaip „100 tūkstančių aristokratijos tironija likusių šalies gyventojų atžvilgiu“. Todėl Lenkijos padalijimai interpretuoti kaip „išlaisvinimas“⁴⁹.

Čia priartėjome prie lietuviškų motyvų. Tiesa, jie O. Novikovos tekstuose matosi tik paskirais štrichais, bet jų visuma jos studijoje jau leidžia spręsti, kad Lietuva esanti *šalia* Lenkijos problemos kaip potencialiai atskira problema. Štai pavyzdys: cituojamas britų autorius Henry A. Munro-Butler-Johnstone, savo įspūdžius apie kelionę po Rusiją išdėstęs atskirame veikle. Jame paliesta ir Lenkijos tema. Teigta, kad Lenkijos ir Rusijos konfliktas kilęs ne dėl Lenkijos laisvės, o dėl to, kad Lenkija „norėjusi užimti Lietuvą, kur mažuma turtingųjų esantys lenkai, bet dauguma – valstiečiai, savo kilme besiskiriantys nuo didžiųjų slavų ir sarmatų giminės“⁵⁰. Sujungę šią citatą su ankstesniaja galime daryti išvadą, kad tarp minimų valstiečių turėjo būti ir lietuviai, kurie nepriklausė anksčiau minėtiems „100 tūkstančių tironų“. O. Novikova taip pat pateikė statistinius duomenis apie tautinę buvusios jungtinės valstybės gyventojų sudėtį. Čia jau konkrečiai minimi lietuviai, kurie, „nors susiję su lenkais religija, bet ne lenkiškos kilmės“⁵¹.

Nekiltų abejonių, kad O. Novikovos supratimu, Lenkijos sąvoka Lietuvos neapėmė. Vadinasi, turime pavyzdį formuoto įvaizdžio, kuriame Lietuva – atskira nuo Lenkijos. Tai reikšmingas momentas, nes tokiu būdu tarptautinėje mentalinėje plotmėje vyko ardymas

⁴⁶ Knyga pasirašyta akronimu O.K., bet iš detalių buvo nesunku identifikuoti autorystę.

⁴⁷ O. K., *Russia and England*, p. 196–206.

⁴⁸ Pažymėsime, kad veikalai, kuriais rėmėsi O. Novikova, yra prieinami internete, ir todėl galima teigti, kad O. Novikovos citatos iš esmės adekvačios

⁴⁹ O. K., *Russia and England*, p. 199–200; R. C o b d e n, *Political Writings. Poland, Russia and England*, p. 92–97.

⁵⁰ H. A. Munro-Butler-Johnstone, *A Trip Up the Volga to the Fair of Nijni-Novgorod*, London, 1876.

⁵¹ O. K., *Russia and England*, p. 205–206.

arba esminis redukavimas kito įvaizdžio, pagal kurį Lietuva neatskiriama Lenkijos dalis. Būtent atskiros nuo Lenkijos Lietuvos vaizdinys „Aušroje“ taps principinės reikšmės, J. Basanavičiui pradėdant polemiką su Lenkijos pozicijų reprezentantais: „...lenkai mus bretonais ar baskais (dar liud, t. y. lietuvpalaikiais) vadina <...> mini tik Žemaitija, o apie Suvalkų, Garteną, Vilniaus gub. užmiršo...“⁵² Arba kitas pavyzdys: „Vilnius, sostapilis Lietuvos...nors ten viešpatauja kalba lenkiška ir žydiška, prie to dar maskoliška, vienok visi katalikai prieskaito save prie lietuvių“⁵³.

Minimą O. Novikovos knygą tiek pats W. Gladstonas, tiek ir jo aplinka priėmė pozityviai. Vadinasi, galima spėti, kad taip pat buvo priimta ir toje knygoje pateiktų lietuviškų motyvų visuma. Tik čia vertėtų stabtelėti prie kito ne mažiau svarbaus bei iškalbingo aspekto. Britų visuomenėje egzistavusiose antirusiškose nuostatose lenkiški motyvai, nors nenuoseklūs bei dviprasmiški, visgi užėmė tam tikrą vietą. Kartu antirusiškas nuostatas stipriai motyvavo Rusijoje vykę antižydiški pogromai. Pagaliau britų viešojoje erdvėje vyko daug protestų dėl represijų narodovolcų atžvilgiu⁵⁴. Bet neteko aptikti duomenų apie britų požiūrį į lietuviškos spaudos draudimą. Kitaip tariant, „Aušros“ pradėta kova su įvaizdžiu, kad „Lietuva – tai Lenkija“, automatiškai kėlė ne mažesnę iššūkį – įrodyti, kad Lietuva – ne tas pats kas Rusija. Reikšmingas žingsnis šia linkme turėjo būti atgauta teisė į lietuvišką spaudą su lotyniškai lietuvišku raidynu.

Tautinio klausimo vizijos ir realijos

Turint galvoje dabartinį lituanistikos įdirbį tautinio atgimimo tema, regis, nereiktų plačiau įrodinėti, kad J. Basanavičiaus bei G. Sauerweino pažiūros tautų klausimu bei konkrečiai lietuvių tautos atžvilgiu buvo artimos Johanno Gottfriedo Herderio koncepcijai. Tik priminsime pagrindinius jos principus: tautos neturėtų būti skirstomos į „barbariškas“ ir „civilizuotas“; kiekvienos tautos kelias „ypatingas“ ir nulemtas Dievo valios; jei kuri tauta yra žemoje raidos stadijoje, tai tik reiškia jos „jaunumą“ ir perspektyvą ateity. Beje, J. G. Herderis specialų dėmesį skyrė Rytų Baltijos tautoms ir neigiamai atsiliepė apie germanų agresyvumą šių tautų atžvilgiu⁵⁵. Visi šie herderiniai motyvai vienaip ar kitaip matomi ir aušrininkų veikloje.

⁵² *Auszra*, 1883, nr. 7, p. 190.

⁵³ Ten pat, 1884, nr. 10–11, p. 374.

⁵⁴ Narodovolcus Rusijos valdžia traktavo kaip teroristus, o Britanijos – kaip kovotojus už laisvę; tokia britų pozicija ypač šokiravo O. Novikovą.

⁵⁵ И. Г. Гердер, *Идеи к философии истории человечества*, кн. 16, Москва, 1977, с. 464–466; J. G. von Herder, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, first published Tue Oct 23, 2001; substantive revision Fri Aug 25, 2017, <https://plato.stanford.edu/entries/herder/>

Čia norėtusi pabrėžti dar vieną aspektą, kad tiek J. Basanavičius, tiek G. Sauerweinas suvokė lietuvių, gyvenančių tiek Didžiojoje, tiek Mažojoje Lietuvoje, bendrumą ir iš esmės veikė tautinio apsijungimo linkme; tai liudija „Aušros“ politinė linija. Štai prakalboje nurodyta, kad lietuviais laikomi „visi lietuviškos kilties žmonės, be jokio skirtumo, ar tai gyvena Prūsų Lietuvoje, ar Žemaičiuose, ar Aukštoje Lietuvoje, ir ar jie save vadina Lietuvninkais, Žemaičiais, Aukštaičiais ar Kalniečiais“⁵⁶.

Vadinasi, galima konstatuoti svarbią mums prielaidą, kad J. Basanavičius ir G. Sauerweinas lietuvių jų etnografinėje teritorijoje suvokė ir kaip vienį, ir kaip vertybę savaime. O tai reikštų, kad ir lietuvių politinę teisę tikėtasi remti etnografiniu principu⁵⁷. Žinoma, tai nereiškia, kad nesuvokta eventuali Didžiosios Lietuvos susijungimo su Mažąja problema.

Kalbėti apie O. Novikovos ir W. Gladstono pažiūrų tautiniu klausimu ištakas būtų sudėtingiau, nes abiejų jų pozicijas dažnai nulėmė ne tiek teorinės asociacijos, kiek situaciniai politiniai veiksniai. Literatūra apie O. Novikovą, nepaisant jos sąlyginės gausos, daugeliu atvejų referatyvinė (neretai veikiamą autorių ideologinių nuostatų). Neabejotina, kad O. Novikova buvo konservatyvių pažiūrų, autokratijos šalininkė ir konstitucionalizmo priešininke. Nors, kita vertus, ji pasisakė už žodžio laisvę, už zemskinio soboro sušaukimą, ir dėl to jos veikalai Rusijoje buvo cenzūruojami. Bet O. Novikovos pažiūras tautiniu klausimu, regis, sąlygojo konkrečios praktinės bei politinės aplinkybės⁵⁸.

O. Novikova buvo kilusi iš Maskvos slavofilų aplinkos, todėl galima numanyti, kad ji formavo ir O. Novikovos tautos sampratą, paremtą sakralizuota sąvoka *narod*. Žinia, garsioji Nikolajaus I ideologo Sergejaus Uvarovo formulė *samoderžavije, pravoslavije, narodnost* XIX a. eigoje eižėjo ir, pasak britų pastebėjimo, dėl sąvokos *narod* slavofilai po truputį tvirtinosi visuomeninio diskurso centre⁵⁹. Vis dėlto slavofilų veikaluose sąvokos *narod* turinys liko neapibrėžtas: jis galėjo reikšti ir visos Rusijos žmones, ir visų stačiatikių vienybę, ir pagaliau – engiamą etnosocialinį sluoksnį⁶⁰. Bet šiuo atveju svarbu

⁵⁶ *Auszra*, 1883, nr. 1, p. 15; nr. 8–10, 286; p. 360–361.

⁵⁷ Etnosas, apibrėžtas savo etnografinėje teritorijoje, kaip pagrindas politinei bendruomenei – tai reiškiny, nuo XIX a. antros pusės iki XX a. vidurio būdingas Rytų Europai kaip tarptautinės politikos praktika. Bet oficialios teisinės reglamentacijos šis reiškiny neįgijo, – Č. L a u r i n a v i č i u s, *Etnografinis principas kaip istorinė kategorija, Lietuvos istorijos studijos*, 47, 2021, p. 8–29.

⁵⁸ Ф. Токтоноязова, *Общественно-политическая и публицистическая деятельность О. А. Новиковой*, с. 150–162.

⁵⁹ W. S t e a d (ed.), *The M. P. for Russia*, p. 351

⁶⁰ Apie painų sąvokos „narod“ bei „narodnost“ kelią konkretaus etninio turinio link žr.: М. В е л и ж е в, *Поиск русской идеи и понятие народности. Откуда взялось и что значило главное историко-философское понятие XIX века*, <https://arzamas.academy/materials/1374>

pažymėti, kad O. Novikova buvo įvardijama ne tik kaip slavofilė, bet ir kaip panslavistė, ir būtent ši aplinkybė mums leidžiamą jos požiūrį į tautinį klausimą sukonkretinti⁶¹.

Pirmiausia reikėtų pasiaiškinti pačią panslavizmo sampratą, kuri artima slavofilizmui, bet netapati. Slavofilai Rusijoje – tai visuomeninis, bet opozicinis valdžiai judėjimas, kuris XIX a. eigoje evoliucionavo – nuo Petro I reformų atmetimo bei kultūrinės ir politinės rusiškos specifikos akcentų, pastarąją priešpriešinant Europai, iki doktrinos, suponavusios misiją Rusijai apjungti apie save slavų tautas. Rusijos valdžia paprastai laikėsi skeptiškos arba net priešiškos pozicijos tautinių judėjimų atžvilgiu, nes juose išvelgė pavojų savo pačios legitimistinėms autokratinėms pozicijoms. Antai Nikolajaus I laikais slavofilas Ivanas Aksakovas buvo suimtas už slaviškų tautų apsiungimo idėją, nes toks „pavaldinių“, priklausančių atskiroms valstybėms, apsiungimas būtų reiškęs grėsmę Šventai sąjungai bei kėsiniams į caro autoritetą⁶². Bet po Vokietijos reicho susikūrimo gerokai išaugus vokiško nacionalizmo (pangermanizmo) spaudimui ir atitinkamai didėjant Rusijos visuomenės priešpriešai tam spaudimui, padėtis keitėsi. Oficialiam Sankt Peterburgui vis sunkiau sekėsi dangstyti savo politiką legitimistiniais trafaretais ir ignoruoti tautinio klausimo aktualumą. Todėl oficiali politika ir slavofilizmas ėmė persipinti, ir tokiu būdu atsirado naujas reiškinys, kurį ir pavadintume panslavizmu.

Bet mokslinėje literatūroje panslavizmo samprata varijuoja: Rusijos istorikai dėmesį daugiausia telkia į slavų apjungimo teorijų įvairovę⁶³, o Vakarų autoriai akcentuoja tariamos slavų vienybės iliuziją⁶⁴. Mums šiuo atveju artimesnė būtų Barbaros Jelavich pateikta panslavizmo interpretacija: tai Rusijoje (visuomenėje ir valdžioje) subrendusi nuostata imtis lyderio vaidmens slavų tautų atžvilgiu, turint tikslą išlaisvinti jas iš Osmanų bei Habsburgų ir įtraukti į politinę sąjungą su Sankt Peterburgu⁶⁵. Taigi, B. Jelavich pastebėjimu, Rusijos užsienio politikoje orientuotasi kurti apie imperijos vakarinę sieną buferinę sistemą. Bet mes atkreiptume dėmesį į dar vieną papildomą, bet labai svarbią aplinkybę,

⁶¹ Н. В. Бородавкина, *min. veik.*, p. 58–60; И. Р. Чикалова, *min. veik.*, p. 268–270; Е. П. Жукова, Гердер и славянство, *Культурная жизнь юга России*, 2007, № 6, с. 17–19.

⁶² Н. И. Цимбаев, *Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века)*, Москва, 2013, с. 48.

⁶³ В. Н. Кудряшев, Трансформация славянофильства в панславизм как смена концепции русского национализма, *Вестник Томского государственного университета*, № 364, 2012 с. 65–71; Б. А. Прокудин, *Панславизм в истории политики и мысли России XIX века*, Москва, 2018; А. А. Тесля, Русский панславизм: от культурного к политическому и обратно: рецензия на книгу Бориса Прокудина, *Философия. Журнал Высшей школы экономики*, т. II, 2018, № 2, с. 177–185; К. П. Курьлев, Н. П. Пархитько, Д. В. Станис, Историческая преемственность внешней и внутренней политики России в философском течении славофилов, *Диалог со временем*, Вып. 72, 2000, с. 64–78.

⁶⁴ S. H. Thomason, „A century of a Phantom: Pan-Slavism and the Western Slavs“, *Journal of Central European Affairs*, vol. XI, 1951, p. 57–77; H. Kohn, *Pan-Slavism*, Indiana, 1953.

⁶⁵ B. Jelavich, *St. Petersburg and Moscow: Tsarist and Soviet Foreign Policy*, p. 174.

būtent, į minimos orientacijos faktinį rezultatą, kurį praktiškai sąlygojo ne tik slavofilų idėjos bei Rusijos valdžios tikslai ar veiksmai, bet taip pat Vakarų valstybių reakcijos į Rusijos veiksmus. Mūsų požiūriu, būtent tokia Rusijos ir Vakarų sandūros kontekste samprata *narod* ėmė įgauti konkrečių etninių tautų politinį apibrėžtumą.

Pasiaiškinkime detaliau. Akivaizdu, kad Rusija turėjo pretenzijų veikti padėtį už savo imperijos vakarinių sienų (pridursime, kad jai taip pat buvo aktualus įtakos klausimas imperijos valdose esančioje europinėje krikščioniškoje erdvėje – visų pirma turima omeny buvusios ATR erdvė). Problemų sprendimo variantas – formavimas buferinės sistemos, daugiausia nukreiptos prieš germaniškas imperijas. Tokiam užmojui reikėjo tarptautinės paramos, o XIX a. antros pusės sąlygomis jos galima buvo tikėtis tik Vakarų Europoje, ir konkrečiai – britų liberaliuose sluoksniuose⁶⁶. Bet tokia eventuali parama kartu suponavo dvi svarbias sąlygas. Pirma, Rusijai eventualiai deklaruojant paramą engiamai tautai buvo būtina tos tautos apibrėžta samprata. O Rytinėje Europos dalyje tai daugiausia galėjo būti etniniai / etnografiniai kriterijai. Antra, tikėtis paramos iš liberalių Vakarų galima buvo tik suteikiant tai vaduojamai tautai konstituciją, sąlygojančią jos suverenumą. Bent jau tokia linkme vyko tautinio laisvėjimo procesas Balkanuose, ir konkrečiai – Bulgarijoje. O. Novikovas rašiniuose Bulgarija suprantama kaip etninės bulgarų tautos pagrindu kuriama valstybė⁶⁷. Taigi, turint visa tai galvoje, būtų pagrindo O. Novikovas pažiūras tautiniu klausimu laikyti iš esmės herderinėmis.

Spręsti apie W. Gladstono pažiūras ne mažiau sudėtinga, nes duomenys apie jį labai prieštaringi. Pavyzdžiui, istorikas Alanas Johanas Persivalis Tayloras priskiria W. Gladstoną prie „bėdų kūrėjų“⁶⁸. Kito autoriaus peršama nuomonė, kad W. Gladstonas nelaikytinas tikru tautų teisių šalininku, ir netgi jo liberalumas buvęs rezervuotas bei konjunkturninis⁶⁹. Šiaip ar taip, Didžiosios Britanijos ministrų pirmininkų populiarumo reitinge W. Gladstonas užima gana aukštą devintą vietą⁷⁰. Paties W. Gladstono kalbos liudija jo įsipareigojimą laikytis taikos, laisvės principų bei pagarbos *visų* tautų teisėms⁷¹. Diskusijoje su O. Novikova matome tokią jo nuostatą:

⁶⁶Ch. Miller, “The M.P. for Russia”: Olga Novikova, William Gladstone, and the Crisis of 1878, p. 465–467; J. Baylen, Madame Olga Novikov, Propagandist, p. 255; К. П. Курьлев, Н. П. Пархитько, Д. В. Станиц, min. veik, p. 64–78; М. Велижев, min. veik.

⁶⁷O. K.[Novikova], *Russia and England*, p. 95–120.

⁶⁸A. J. P. Taylor, *The Trouble Makers. Dessent over Foreign Policy 1792–1939*, London, 1957, p. 67–94.

⁶⁹K. A. P. Sandiford, W. E. Gladstone and Liberal-Nationalist Movements, *Albion*, Vol. 13, No. 1, 1981, p. 28–42.

⁷⁰The Most Popular UK Prime Ministers (Q4 2022), prieiga per internetą: <https://yougov.co.uk/ratings/politics/popularity/UK-prime-ministers/all>

⁷¹Gladstone 1879 11 27 išdėstyti užsienio politikos principai, *Foundations of British Foreign Policy. From Pitt (1792) to Salisbury (1902)*, p. 391–394; T. Little, William Ewart Gladstone: Remember The Rights of the Savage, <https://liberalhistory.org.uk/history/remember-the-rights-of-the-savage/>

Slavai turi gyventi slavų žemėje, helenai – helenų; ten, kur tautos susimaišiusios, atskiriamas – pagal tvarką, užtikrinančią politinį egzistavimą; Rusija – jokių teritorinių reikalavimų. Ar tai ne racionalu??⁷²

Taip pat vertas dėmesio W. Gladstono neigiamas vertinimas slavų padėties Austrijoje bei reakcija dėl Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos 1879 m. sudarytos sąjungos, kuriai atsvarą jis matė eventualiame Anglijos ir Rusijos aljanse⁷³.

Vis dėlto požiūryje į Bulgarijos klausimo sprendimą Berlyno kongrese O. Novikovos ir W. Gladstono požiūriai reikšmingai išsiskyrė. O. Novikova Bulgarijos padalijimą traktavo kaip bulgarų tautos „dramą“ (nors, žinoma, drama buvo ir Rusijos planams). Šiaip ar taip, O. Novikovai Bulgarija – visų pirma bulgarų tauta kaip etnis mentalinis vienis. Ypač ji piktinosi dėl to, kad atskirtos nuo Bulgarijos pietinės dalies (Rytų Rumelijos) pavadinime neliko Bulgarijos etnonimo⁷⁴. O štai W. Gladstonas – kaip, beje, ir kiti britų liberalai – Bulgarijos padalijime nematė blogio, nes esą svarbu, kad padalintose dalyse „bus konstitucija“⁷⁵. Suprantama, britų požiūrį veikė Rusijos grėsmės veiksnys. Bet tai nepaneigia kito aspekto – instrumentinio požiūrio į besivaduojančios tautos veiksnį.

Vadinasi, ryškėjo principinė dilema. Pagal vieną logiką (prie kurios artėjo O. Novikova bei apskritai Rusijos politinė mintis), tauta – vertybė, kaip unikali ypatinga bendrija, faktiškai bei potencialiai susijusi ir objektyviais, ir mentaliniais ryšiais; apie jos kilmę nedaug žinome ir todėl ją galima laikyti bemaž Dievo kūriniumi; bet neneigiama, kad toji bendrija potencialiai gali egzistuoti įvairiose kultūrinio, politinio bei teisinio gyvenimo formose, taip pat ir Vakarų civilizacijos siūlomoje liberalioje demokratijoje. Pagal kitą praktinę poziciją, tikrasis egzistencijos turinys – nuo Romos imperijos laikų perimamas politinis-teisinis mechanizmas, kurio rėmuose tauta faktiškai gali būti ir atsitiktinė žmonių jungtis – konstrukcija. Bet pagal šią poziciją toks anoniminis konstitucionalizmas nebūtinai suponavo engtos etninės tautos išsilaisvinimą ir netgi nešalino tos tautos asimiliavimo(si) prielaidų.

Suprantama, aptartos dilemos negalima absoliutinti. Praktika buvo įvairi ir dažnai proziška. Pavyzdžiui, 1885 m. Bulgarijai apsijungus su Rumelija, Aleksandro III Rusijoje tai įvertinta kaip Berlyno traktato pažeidimas ir net planuota intervencija; mat Bulgarija tuo metu buvo perėmusi orientaciją į Vakarų valstybes⁷⁶. Vis dėlto, žiūrint iš platesnės istorinės perspektyvos, galima pripažinti Rusijos politinei raiškai būdingą

⁷²Ch. Miller, min. veik., p. 74.

⁷³Ten pat, p. 73.

⁷⁴O. K. [Novikova], *Russia and England*, p. 101.

⁷⁵Ch. Miller, min. veik., p. 30–33.

⁷⁶J. D. Morrison, Katkov and Pan Slavism, *The Slavonic and East European Review*, vol. 46, no. 107, 1968, p. 437.

orientaciją į etnografinį principą, o atitinkamai Anglijos politikai – į situacijos suponuotą konstitucingumą⁷⁷.

Šalia to, kas pasakyta, neatmestina galimybė svarstyti, ar „Aušros“ projektuoto lietuviškų teritorijų apjungimo optimalia prielaida būtų buvęs Anglijos ir Rusijos bendradarbiavimas. Deja, dėl Berlyno kongreso rezultato toks svarstymas – tik vizija.

Religinių reformų aspektai

Nors XIX a. antroje pusėje plito pozityvistinė pasaulėžiūra, religijos vaidmuo nemažėjo. Nacionalinių aspektų persipynimas su religiniais buvo aktualus ne vien Rytų klausime. Liberalizmo bei racionalizmo plitimas ir konkrečiai Italijos vienijimosi sukeltos problemos sąlygojo Šventojo Sosto reakciją – Vatikano I susirinkimo (1869–1870) sprendimus, kurie savo ruožtu sukėlė plačias diskusijas – ypač dėl popiežiaus neklaidingumo dogmos. Pagreitį įgavo vadinamasis senkatalikių judėjimas, pasiekęs ir Britaniją. Atitinkamos diskusijos išplito ir O. Novikovos salone⁷⁸. Bet, pažymėtina, ten jos įgijo fundamentalų užmojų – sutaikyti bei apjungti Romos katalikų ir Rytų stačiatikių bažnyčias. Mat dogmatikos srityje senkatalikių doktrina atsitraukė nuo vadinamojo *filioque* mokymo ir tokiu būdu priartėjo prie stačiatikių doktrinos. Šalia to būta ir konkretaus politinio motyvo: manyta, kad bažnyčių apsiungimo atveju religinės konkurencijos panaikinimas pasitarnautų išsivadavimo siekiančių tautų vienybei⁷⁹.

Pažymėtina, kad O. Novikovos ir W. Gładstono diskursą religine tema sąlygojo jų bendra pažintis su vokiečių kilmės kroatų vyskupu Josipu Strossmayeriu, Rytų krizės metu pagarsėjusiu siekiais apjungti Rytų ir Vakarų bažnyčias ir tokiu būdu pasitarnauti slavų tautų vienybei⁸⁰. Konkrečiai Bulgarijos atžvilgiu jis rėmė nepriklausomos, į tautą orientuotos Bulgarijos bažnyčios idėją⁸¹. Beje, šis vyskupas kurį laiką pasisakė prieš popiežiaus neklaidingumo doktriną, bet maždaug nuo XIX a. devinto dešimtmečio pradžios

⁷⁷ Beje, kiek teko patirti, pačios O. Novikovos raštuose, kaip ir apskritai slavofilų darbuose, vengta nuorodų į J. G. Herderį, matyt, dėl imperijos integralumo motyvų. Bet kartu verta turėti galvoje, kad Rusijos valstybinis landšaftas iki šiol tebėra nusėtas „herderinių“ junginių, kas netipiška germaniškiems bei anglosakšiškiems arealams.

⁷⁸ Н. В. Б о р о д а в к и н а, Ольга Новикова глазами современников, с. 60.

⁷⁹ W. T u c k w e l l, A. W. K i n g l a k e. *A Biographical and Literary Study*, p. 104; R. C. W i n d s c h e f f e l, “*Enlarging the Text*”: *A Cultural History of William Ewart Gladstone’s Library and Reading*, <https://openaccess.city.ac.uk/id/eprint/18327/1/Windscheffel%2C%20Ruth%20%28redacted%29.pdf>

⁸⁰ J. B a y l e n, Bishop Strossmayer and Mme. Olga Novikov: Two Unpublished Letters, 1879, *Slavic Review*, vol. 26, 1967, no. 3, p. 468–473; H. K o h n, *Panslavism*, p. 55, 151.

⁸¹ Y. A. G u l s e v e n, Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N. P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856–77), *Middle Eastern Studies*, vol. 53, 2016, issue 3, p. 332–348, 340.

sugrįžo prie paklusnumo popiežiui. Šiame kontekste gana iškalbingai atrodo JAV istoriko Josipo Bayleno publikuoti keli J. Strossmayerio laišakai O. Novikovai bei W. Gladstonui. Iš jų, be kita ko, galima spręsti apie gana makiavelišką religinių motyvų naudojimą didžiojoje politikoje.

Štai 1879 m. rugsėjo 12 d. J. Strossmayerio laiške O. Novikovai vyskupas sveikina Rusijos pastangas vaduoti Bulgariją ir žada Dievo pagalbą bei palaiminimą. Toliau nurodoma, kad „žydo Disraeli politika neišvengiamai žlugsianti, ir Anglija tapsianti Rusijai draugiška...“⁸²

O štai 1879 m. spalio mėn. vyskupo laiškų W. Gladstonui turinys: „Pietų slavai jungiasi su Rusija artimai ir be rezervų, todėl Britanijos uždavinys siekti pagerinti krikščionių Turkijoje padėtį, kad tokiu būdu būtų perimta iniciatyva iš Rusijos“. Kiek vėlesniame laiške pridodama: „Jei susikurs didelė ir nepriklausoma slavų valstybė, tai bus barjeras prieš Rusijos ambicijas Balkanuose ir sukels slavų meilę Britanijai“⁸³.

Šie aptarti procesai, tikėtina, daugiau ar mažiau galėjo būti žinomi ir aušrininkams. Ir atitinkamai – suvoktas jų aktualumas. Pirmiausia todėl, kad užmojis orientuotis į Lietuvos atgimimą etnografiniu pagrindu reiškė iššūkį unijinėms (konstitucinėms) tradicijoms. Nes jos, kaip žinia, stipriai pririšo Lietuvą prie Lenkijos, ir daugiausia tapo lietuvių lenkėjimo per Katalikų bažnyčią pagrindu. Nenuostabu, kad „Aušros“ numeriuose pasirodžiusios publikacijos apie autentiško lietuviškumo paieškas pagonybės laikuose sujūdino ne tik unijinės pilietybės besilaikančius *obyvatelius*, bet ir visą kunigų luomą. Taip pat ir tuos, kurie save suvokė kaip lietuvius, bet kuriems buvo nesuprantama bei nepriimtina pagonybės laikų apologetika. Akstinu konfliktui paprastai laikoma publikacija, kurioje Józefo Ignaco Kraszewskio poema „Vitolio rauda“ prilyginta „Iliadai“ ir „Odisejai“ su priedašu: „visi iš rankų į rankas skaitysime apie savo senelių senovišką tikyba“⁸⁴. Kitoje vietoje net samprotauta apie lietuviškos biblijos analogą⁸⁵. Bet, regis, kur kas didesnę nepasitenkinimą – ne tik lenkų, bet ir unijinių tradicijų besilaikančių lietuvių – turėjo sukelti kelios J. Basanavičiaus publikacijos Sankt Peterburgo dienraštyje *Новое время*, kur pasisakyta ne tik prieš caro valdžios įvesto lietuviškos spaudos draudimą, bet ir prieš Lietuvos lenkinimo tradicijas, einančias nuo krikšto laikų⁸⁶.

Apskritai diskusijai lietuviška tematika, išsivysčiusiai lenkiškoje bei rusiškoje spaudoje, reiktų specialaus detalaus tyrimo, kuris iki šiol neatliktas. Aišku tik, kad J. Basana-

⁸² J. B a y l e n, Bishop Strossmayer and me. Olga Novikov: Two Unpublished Letters, p. 471.

⁸³ Ten pat, p. 470.

⁸⁴ Musu knygos, *Auszra*, 1883, nr. 1, p. 18–19.

⁸⁵ B a s a n a v i č i u s (žinia iš vieno skaitytojo), Senovės lietuvių szventenibe, ten pat, 1883, nr. 8, 9, 10, p. 277–278.

⁸⁶ A. B a r a n a u s k a s, *Raštai*, t. VII, d. 2: Laiškai Hugo Weberiui ir Aleksandriui Dambraskui, sud. R. Mikšytė, M. Daškus, Vilnius, 2009, p. 206; P. V i l e i š i s, *Rinktiniai raštai*, p. 492–501.

vičius į pagonybę žiūrėjo kaip į svarbų lietuvių istorijos bei kultūros etapą. Štai jo citata iš „Aušros“ pristatant Juliuo Lipperio religijotyros studiją: „Tikyba mūsų garbingų prose-
nelių yra didei svari kaip dėl mūsų pažiūrų taip ir dėl mokslo – ji yra pamatu visų senovės
tikybų“⁸⁷. Arba kita citata, liudijanti nuomonių įvairovės svarbą:

Dėl paminėjimo priėmimo visuotino Kristaus mokslo vietoj naminio tikėjimo – surinkti ir
išleisti visas ta tema knygas⁸⁸. Gera mintis, tik – kam ji bus skirta. To šventimas užgauna,
numanu, pervis mūsų žmogų, nevat skriaudžiamą kitoniszka įtekme. Taigi, gerai būtų
panaudoti apšvietimui. O kam sumaniems Lietuviams tokia knyga?.. Reikia atsižvelgti į
įvairius poreikius... Bet jokios pajuokos kunigų atžvilgiu⁸⁹.

Šiuo atveju tik norėtusi pastebėti, kad bent jau „Aušroje“ pateiktose J. Basanavi-
čiaus publikacijose religine tema matosi interesas ne neigti ar atmesti krikščionybę, bet
empiriškai tirti, aiškintis užmirštą bei kitaip pradangintą lietuvių tautai aktualią praeitį ir
kartu ją ginti. Kaip tokios nuostatos pavyzdį nurodysime „Aušros“ publikaciją, kurioje
pranešta apie lenkų spaudoje pasirodžiusią žinutę, neva kažkur Prūsijoje rasta baltų šven-
tenybės Patrimpo freska. Taigi, „Aušroje“ toji žinutė priimta „už gryną pinigą“, remiantis
pagrindine nuostata: rinkti svarbią lietuvybei informaciją, ją tikrinti bei tirti⁹⁰. Trumpai
tariant – tiesiog pozityvizmas.

Bet būta ir kitos priežasties, dėl ko aušrininkams teko galvoti apie eventualią reli-
gijos reformą. Reikalas tas, kad tarp Lietuvos dalių Rusijos ir Prūsijos buvo akivaizdus
gyvenimo lygio skirtumas, kurio vieną reikšmingiausių komponentų sudarė religija. Pro-
jektuojant lietuviškų teritorijų apjungimą neišvengiamai kilo integracijos galimybių bei
prielaidų problema. Pavyzdžiui, „Aušroje“ kelta mintis, kad šalia pastangų Didžiojoje
Lietuvoje atkurti teisę į lotynišką lietuvišką šriftą, kartu Mažojoje Lietuvoje reikėtų atsi-
sakyti gotiško šrifto⁹¹. Bet rimtesnė integracijos kliūtis buvo religijos veiksnys⁹².

Čia tektų dėmesį sutelkti į G. Sauerweino personą. Lituanistikoje yra duomenų, kad
jis buvęs abejingas ar net priešiškas Didžiosios (Rusijos valdomos) Lietuvos atžvilgiu ir
nematęs prasmės apjungti lietuviškas žemes⁹³. Domas Kaunas, nurodydamas į G. Sau-
erweino dienoraštį, tokią versiją atmeta, bet nepateikia konkretesnių duomenų⁹⁴. Galbūt

⁸⁷ [B a s a n a v i č i u s], Knygos apie Lietuvą, *Auszra*, 1883, nr. 2, p. 49–50.

⁸⁸ Matyt, turėtas galvoje artėjančių Krėvos unijos metinių paminėjimas.

⁸⁹ Atsišaukimas, *Auszra*, 1885, nr. 12, p. 406.

⁹⁰ J. A. V. L., Sengadiniszkas musu gentes paminklas, ten pat, 1883, nr. 8, 9, 10, p. 273.

⁹¹ Žodelis dėl prūsų lietuvininkų, ten pat, 1883, nr. 1, p. 21–22.

⁹² S. P o c y t ė, Mažosios ir Didžiosios Lietuvos integracijos XIX a. antroje pusėje klausimu – kultūrinis
ir politinis aspektas, *Raidžių draudimo metai*, p. 235–248.

⁹³ K a p s u k a s, Pora žodžių apie Prūsų lietuvius, *Draugas*, 1904, nr. 1, p. 38; V a n a g a i t i s, Apie Zau-
erveiną, *Kovos keliais*, Klaipėda, 1938.

⁹⁴ D. Kauno pratarmė kn: J. B a s a n a v i č i u s, *Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai*, p. 20.

negatyvius atsiliepimus G. Sauerweino atžvilgiu sąlygojo visai ne religiniai motyvai, o jo antisocialistinės bei monarchistinės pažiūros. Bet, kaip sakoma, nėra dūmų be ugnies. G. Sauerweino būta pamaldaus liuteronu⁹⁵, ir idėja apie Mažosios Lietuvos protestantų apsijungimą su katalikais Didžiojoje Lietuvoje jam negalėjo nekelti abejonių. Kita vertus, aišku ir tai, jog kad ir kokie būtų buvę aušrininkų planai religinių reformų atžvilgiu, jie eigos neįgavo.

Beje, ir Didžiojoje Britanijoje senkatalikų judėjimas didesnės įtakos neįgavo; turimi duomenys apie O. Novikovos ir W. Gladstono diskursą leidžia spręsti, kad W. Gladstonui 1880 m. tapus premjeru, ekumeninė tema aktualumą prarado. O lietuvišką situaciją kur kas labiau galėjo paveikti kitas įvykis. 1882 m. rudenį pasiektas Rusijos vyriausybės ir Šventojo Sosto susitarimas, pagal kurį Rusijos valdžia atsisakė tiesiogiai kištis į vyskupysčių veiklą su sąlyga, kad šios „nesikiš į politiką“⁹⁶. Įdomu, kad O. Novikova šį susitarimą (jos pavadintą konkordatu⁹⁷) vertino labai neigiamai, nes jis esą sudaręs galimybes plisti lenkiškam nacionalizmui „net ten, kur lenkų mažuma“⁹⁸. Panašios nuomonės esama ir lietuvių istoriografijoje. Pasak V. Merkio, Rusijos ir Šventojo Sosto susitarimas konservavo lenkų kalbą kaip katalikų konsolidacijos priemonę⁹⁹. O Vilmos Žaltauskaitės pastebėjimu, dėl minimo susitarimo Rusijos vyriausybės politikoje ryškėjo tendencija orientuotis į lenkus kaip diduomenės luomą, užtikrinantį socialinį stabilumą¹⁰⁰.

Mūsų nuomone, šis susitarimas – tai pavyzdys Rusijos diplomatijai būdingo žingsnio, kai siekiant valdžios vidinės konsolidacijos, paliekamos savieigai problemos, susijusios su užsienio politika (žinia, problemos, susijusios su ATR teritorijų valdymu, faktiškai egzistavo ant ribos tarp Rusijos vidaus ir užsienio politikos). Kadangi susitarimas, panašu, nebuvo viešinamas, nežinia, ar aušrininkai jį žinojo, ir ar darytos atitinkamos išvados. Tačiau retrospektyviai žiūrint netektų abejoti dėl dviejų pasekmių. Pirma, toks susitarimas aušrininkų pozicijų jų diskusijoje su dvasiškiais nesustiprino. Antra, turint galvoje

⁹⁵ A. B a u b l y s, G. Sauerweino laikų Prūsijos bažnyčia: žvilgsnis į etninį, konfesinį ir politinį kontekstą, *Georgas Sauerweinas ir lietuvių tautos atgimimas XIX a. pabaigoje. IV tarptautinis Georgo Sauerweino simpoziumas Klaipėdoje*, p. 137–151.

⁹⁶ A. B o u d o u, *Stolica Święta a Rosja: stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 2, Kraków, 1930, s. 628–660.

⁹⁷ 1848 m. Nikolajaus I ir Šv. Sosto sudarytas Konkordatas buvo nutrauktas 1866 m. Pijaus IX bei Aleksandro II sprendimais.

⁹⁸ O. N o v i k o v a, Russia's Difficulties in Poland, *Pall Mall Gazette*, November 26, 1883, <https://www.newspapers.com/image/392315245/>

⁹⁹ V. M e r k y s, Rusų kalba Vilniaus vyskupijos bažnyčiose 1866–1883, *Lituanistika*, t. 51, 2002, nr. 3, p. 33–62.

¹⁰⁰ V. Ž a l t a u s k a i t ė, Luomas ir etniškumas dvasininkų rengimo reformų projektuose. XIX a. paskutinieji dešimtmečiai, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 20, 2002, p. 202; ta pati, Rusijos – Apaštalo Sosto santykių pokyčiai XIX a. paskutiniais dešimtmečiais, ten pat, t. 23, 2003, p. 213–228.

pagal šį susitarimą Rusijos valdžios padarytą nuolaidą lenkiškajai pusei, vargu ar buvo galima tikėtis bent artimiausiu metu atitinkamos nuolaidos lietuviškos spaudos klausimu.

Kad ir kaip būtų – laikas grįžti prie įvade išsikeltos klausimo.

Dėl bendradarbiavimo su Rusija galimybių

1885 m. spalio 10 d. Tilžėje įvyko Lietuviškos raštijos draugijos susirinkimas, kuriame iš Sankt Peterburgo atvykęs akademikas Eduardas Volteris plačiai nušvietė lietuviško klausimo būklę. Žinia, E. Volteris turėjo ryšių su Rusijos valdžios sluoksniais, be to, jis buvo vienas iš kirilicos pritaikymo lietuviams idėjos šalininkų. Tad jo pranešimą galima interpretuoti kaip neoficialią valdžios žinią aušrininkams, ir tikriausiai todėl „Aušroje“ atpasakotas jo pranešimo turinys¹⁰¹.

E. Volteris pradėjo nuo to, kad valdžia, siekdama palaužti lenkų įtaką Lietuvoje, priėmusi keletą palankių lietuviams sprendimų, svarbiausia – leidusi lietuvišką kalbą, bet kartu įvedusi rusišką raštą. Paaikškėjo, kad lietuviai raštų rusiškais raidėmis neskaito ir gabena iš Prūsų Lietuvos gausybę raštų lietuviškais lotyniškais raidėmis, ką valdžia iš esmės laiko tolesne lenkystės plėtra. Todėl kovos su lenkyste perspektyva neaiški. Ypač Vilniuje, kuris lieka sulenkintas. Nes viskas tebėra dvasiškių – didžiausių maskolinimo priešų – rankose. Taigi, E. Volteris reziumavo, kad valdžia rusiškų raidžių neatsisakys, kol lietuviai „netaps gerais rusais“.

Įdomu, kad po pranešimo, kaip pažymima „Aušroje“, kilo aštri diskusija, kurioje „gaila, nieks už trečiąją partiją – giminiškąją, kuri vidury tarp lenkų ir rusų stovi – žodžio nenutvėrė“.

Taigi, nurodymas „tapti gerais rusais“ reiškė, kad užtvaros lietuviams jų kelyje į modernaus tautinio identiteto formavimą šalinti nesirengiama. Lietuviškos raštijos draudimo kontekste toks nurodymas praktiškai reiškė, kad Rusijos valdžioje tebevyravo siekis lietuvius surusinti etnine prasme (panašu, kad darant nuolaidas lenkiškai bažnyčiai lietuvių surusavimo perspektyva suvokta kaip savotiška kompensacija).

Be to, „tapti gerais rusais“ reiškė nurodymą atsiriboti nuo katalikų dvasininkijos, t. y. nuo faktinės lietuvių inteligentijos, kurios materialinį bei dvasinį gyvenimą teberibojo unijinių laikų tradicijos, o rusai bei Rusija asocijavosi su svetimybe bei priešišku: šiam sluoksniui priimti „Aušros“ koncepciją tebebuvo iššūkis. „Lietuvių inteligentija buvo labai atitolusi nuo <...> bendradarbiavimo su rusų valdžia“, – vėliau konstatavo J. Basanavičius¹⁰².

¹⁰¹ *Auszra*, 1885, nr. 10–11, p. 368–369.

¹⁰² D-ras J. B a s a n a v i č i u s, *Spaudos 1864 metų uždraudimas, jojo pasekmės ir reikšmė*, Vilnius, 1924, p. 17.

(Čia negali neprisiminti Liudviko Adomo Jucevičiaus tragedijos.) Vadinasi, tolesnis „Aušros“ leidimas kėlė lietuvių tautos skaldymo grėsmę. Aušrininkams tai buvo nepriimtina, ir „Aušros“ leidimas nutrūko.

Bet „tapti gerais rusais“ nėra tas pats, kas „bendradarbiauti su rusų valdžia“. Mūsų anksčiau aptartos buferinės sistemos kūrimo kontekste lietuviai galėjo tapti atskiri nuo Lenkijos, bet netapatūs rusams bei Rusijai. Iš esmės to paties modelio potekstę galima įžvelgti ir „Aušros“ priedainyje: lietuviai – ne lenkai ir ne vokiečiai, ir ne rusai. Esminė atrama lietuviškam identitetui – autentiška kalba ir valstybingumo tradicija. Kitaip tariant, lietuviai – subjektas (realizmo paradigmos prasme). Ar buvo tokio modelio galimybė? Tai neatmestina, kol vyko Rytų krizės suponuota dinamika ir joje įsibėgėjusi diskusija dėl lietuviškos raštijos gražinimo. Tokioje situacijoje bent jau teoriškai buvo galima projektuoti Lietuvą, kaip atskirą nuo Lenkijos, ir netapačią Rusijai – sakysime, pagal klasikinį Polibijaus principą¹⁰³. Pažymėtina, kad šia linkme vestų ne geri norai, o geopolitinė logika. Ji, regis, galėjo būti kaip *malum necessarium* net tokiam imperijos integralumo propaguotojui kaip Michailas Katkovas¹⁰⁴. Bet įsigalėjus Berlyno kongreso sistemos varžtams, padėtis keitėsi, ir galimybė tapti „vidury tarp lenkų ir rusų“ nyko.

Epilogas

W. Gladstono premjeravimo laikotarpis 1880–1885 m. nepasižymėjo kolektyvinio saugumo idėjos plėtote. Vietoje to tebeegzistavo Trijų imperatorių sąjunga, o Berlyno pozicijos tik stiprėjo. Anglija tuo metu vedė kelias karines kampanijas, iš kurių ryškiausia – 1882 m. įsiveržimas į Egiptą. Kita vertus, kai W. Gladstonas pamėgino išvengti dar vienos intervencijos – į Sudaną, Hartume buvo paliktas žūčiai šlovingas britų generolas Alanas Gordonas, ir dėl to kaltė krito W. Gladstonui. Galiausiai 1885 m. kilo vadinamasis Penždo (*Penjdeh*) incidentas Šiaurės Afganistane, privedęs prie karo ribos tarp Anglijos ir Rusijos¹⁰⁵. Karas, tiesa, nekilo, nes nė viena pusė jo nenorėjo, bet W. Gladstonui, kaip praradusiam moralinį autoritetą, teko trauktis iš premjero posto.

¹⁰³ А. П. Беликов, Полибий между греками и римлянами, *Вестник древней истории*, 2003, № 3, с. 150–161; Ф. Г. Мищенко, Федеративная Эллада и Полибий. Полибий, *Всеобщая история*, т. 1, Москва, 1890.

¹⁰⁴ „Aina garsas, kad Katkovas norėjo keliatą išverstų iš maskolių kalbos [lietuviškų dainelių] lotyniškai atspausdinti“ (J. B. [Basanavičius], *Isz Maskvos, Auszra*, 1884, nr. 4, p. 149).

¹⁰⁵ Britų pozicija rėmėsi įtarimais, kad rusai planavo veržtis Indijos link. Bet neoficialūs pokalbiai liudytų, kad incidentas išprovokuotas siekiant pakirsti W. Gladstono pozicijas. Kai parlamente W. Gladstonas pabandė vengti aiškaus kaltinimo Rusijos atžvilgiu, opozicija nedelsiant iškėlė klausimą dėl premjero apsisprendimo (Central Asia–Russia and Afghanistan; the Russian attack on Penjdeh, <https://hansard.parliament.uk/Com->

Vadinasi, galima būtų konstatuoti, kad tarptautinė konjunktūra, kuri bent teoriškai būtų buvusi palanki aušrininkų programai, „Aušros“ leidimo metu nesiformavo. Bet geopolitinės prielaidos tokios tarptautinės konjunktūros formavimuisi neišnyko. Tęšėsi dar B. Disraelio pradėtas kursas, orientuotas į Trijų imperatorių sąjungos ardymą, ir kartu O. Novikova tebeveikė Londone. Simboliška, kad kai 1907 m. pagaliau pavyko sudaryti Anglijos ir Rusijos aljansą, nuopelnai už tai tiek Londone, tiek Sankt Peterburge buvo priskiriami ir jai¹⁰⁶. Kita vertus, liko prielaidų ir aušrininkų programai. Bet tai jau kita istorija.

Išvados

Olgos Novikovos ir Williamo Gladstono diskurso analizė leidžia konstatuoti Rusijos ir Anglijos interesų sankirtos dėl Bulgarijos Rytų krizės metu analogišką poveikį aušrininkų koncepcijai. Bendriausia prasme jį sąlygojo geopolitinė logika, kuri reiškėsi panslavizmo ir liberalizmo koncepcijų sandūra. Konkrečiai toji sandūra tapo impulsu aušrininkams siekti švietimo liberalizavimo (lietuviškos rašybos draudimo panaikinimo), padėjo pagrindus lietuvių tautinio atgimimo, paremto etnografiniu principu, projektui, skatino politinę praktiką kovoje su polonizacija bei germanizacija, taip pat ir su rusifikacija, teikė modernios sekuliarizacijos prielaidas.

Bet panslavizmo ir liberalizmo sandūra reiškėsi mechaniškai, be konsolidacijos ir netgi be persidengimo apraiškų. Sandūra faktiškai veikė pozityviai tik Rytų krizės pakilimo stadijos metu, kai valstybių politiką lėmė visuomeninė nuomonė bei plėtėsi bendras demokratizacijos laukas. Tačiau krizei pasiekus apogėjų, kurį formalizavo Berlyno kongreso sprendimai, imperialistinės bei didžiavalstybinio nacionalizmo tendencijos atgavo iniciatyvą.

„Aušra“ įsisteigė faktiškai veikiant Berlyno kongreso sistemai, ir tai nulėmė jos likimą. „Aušros“ pirmaeilės svarbos tikslas – lietuviškos spaudos draudimo atšaukimas – nebuvo pasiektas. O strateginių siekių propagavimas nesulaukė reikiamo lietuvių tautos atsako. Vis dėlto aušrininkų įdiegta Lietuvos valstybingumo atkūrimo lietuvių etnografinėje teritorijoje idėja perspektyvą išsaugojo.

mons/1885-05-07/debates/fc625256-52b6-4f3a-ac4d-49450bc07b3c/CentralAsia%E2%80%94RussiaAndAfghanistan%E2%80%94TheRussianAttackOnPenjdeh%E2%80%94TheProposedArbitration; Foreign Policies of the Great Powers, p. 39–45; W. T. S t e a d (ed.), *The M. P. for Russia*, p. 201–236.

¹⁰⁶ J. B a y l e n, Madame Olga Novikov, Propagandist, p. 271.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

- Auszra*. 1883–1886, Nr. 1–40.
- „*Auszros*“ archyvas. *Martyno Jankaus rinkinys*. Sudarė D. Kaunas, A. Matijošienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011.
- Isz Auszros gyvenimo, *Vienybė lietuvininkų*, 1903, Nr. 26, 27, 39, 41, 42, 43, 49.
- Iš Dr. Basanavičiaus archyvo: 1875–1879 m. laišakai, *Mūsų senovė*, 1922, t. 1, kn. 4/5.
- Iš „Aušros“ archyvo, *Kibirkštis*, 1924, Nr. 4.
- KAPSUKAS, Vincas. Pora žodžių apie Prūsų lietuvius. *Draugas*, 1904, Nr. 1, p. 38–39.
- KAPSUKAS, Vincas. *Raštai*. T. 10. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1971.
- BASANOWICZ, J[onas]. Rubežej ir skaitlus Lietuvių tautos. *Naujasis Keleiwis*, 1880 07 23, Nr. 7, p. 103.
- [BASANAVIČIUS] Jonas iš Užkabalių. Kam teks tėvyne mus. *Naujasis Keleiwis*, 1880 10 08, Nr. 28, p. 175.
- BASANAWICZIUS, Jonas. Apie Lietuwiszka mokslo draugija. Atsakymas Sauerweinui. *Lietuwiszka ceitunga*, 1882 04 11, Nr. 15.
- BASANAVIČIUS, Jonas. Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija 1851–1922 m. *Lietuvių tauta. Lietuvių Mokslo Draugijos raštai*. V knyga. Vilnius, 1936.
- BASANAVIČIUS, Jonas. *Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai*. Parengta spaudai D. Kauno. Vilnius: Valstybės žinios, 2001.
- BOUDOU, Andrien. *Stolica Święta a Rosja: stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*. T. 2. Kraków: Nakładem Wydawnictwa Księży Jezuitów, 1930, s. 628–660.
- BRIGHT, James Franck. *A History of England. Period V. Imperial Reaction. Victoria 1880–1901*. London: Longmans, Green, and CO, 1904.
- British documents on foreign affairs—reports and papers from the Foreign Office confidential print*. Part I: *From the mid-nineteenth century to the First World War*. General editors, Kenneth Bourne and D. Cameron Watt. Part I. Series A. *Russia, 1859–1914*. Ed. D. Lieven. Vol. II. *Russia 1881–1905*. University Publications of America, 1983.
- GLADSTONE, William E. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. London: John Murray, Albemable Street, 1876, p. 7–39.
- Hansard*. Central Asia – Russia and Afghanistan – the Russian Attack on Penjdeh – the Proposed Arbitration, <https://hansard.parliament.uk/Commons/1885-05-07/debates/fc625256-52b6-4f3a-ac4d-49450bc07b3c/CentralAsia%E2%80%94RussiaAndAfghanistan%E2%80%94TheRussianAttackOnPenjdeh%E2%80%94TheProposedArbitration????>
- Hansard*. Turkey-Alleged Atrocities in Bulgaria. Vol. 230. Debated on Monday 17 July 1876, <https://hansard.parliament.uk/Commons/1876-07-17/debates/fce846e2-d539-4068-8ee6-ea-b4b7f7d8b2/Turkey%E2%80%94AllegedAtrocitiesInBulgaria>
- Foreign Policies of the Great Powers*. Volume II: *The Reluctant Imperialists. British Foreign Policy 1878–1902*. II: the documents. Ed. C. J. Lowe. London: Routledge, 2002.
- Foundations of British Foreign Policy: From Pitt (1792) to Salisbury (1902)*. Eds. H. W. V. Temperley, Harold and Lilian Penson. London: Frank Cass & Co. LTD. 1938 (1966).
- KISSINGER, Henry. *Diplomacy*. New York: Simon and Schuster, 1994.

- LITTLE, Tony. William Ewart Gladstone: Remember The Rights of the Savage. <https://liberalhistory.org.uk/history/remember-the-rights-of-the-savage/>
- MUNRO-BUTLER-JOHNSTONE, Henry Alexander. *A Trip Up the Volga to the Fair of Nijni-Novgorod*. London: Forgotten Books, 1876.
- [NOVIKOVA, Olga]. *Russia and England from 1878 to 1880. A Protest and an Appeal*. London: Logmans, Green and CO, 1880 (Classic Reprint series, London, 2015).
- NOVIKOVA, Olga. Russia's Difficulties in Poland. *Pall Mall Gazette*, November 26, 1883.
- SAUERWEINAS. Ka lietuvninks turi dumoti girdedamas apie Vokiška mokslo draugija. *Lietuwiszka ceitunga*, 1882 03 21, Nr. 12.
- STEAD, William Thomas (ed.). *The M. P. for Russia. Reminiscences and Correspondence of Madam Olga Novikoff*. Volume II. London: Andrew Melrose, 1909.
- TUCKWELL, William. *A. W. Kinglake. A Biographical and Literary Study*. London: The Perfect Library, 1909.
- TUMAS, Juozas. *Lietuvių literatūros draudžiamojo laiko paskaitos*. Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1925.
- VANAGAITIS. Apie Zauerveiną. In: *Kovos keliais*. Klaipėda, 1938.
- VILEIŠIS, Petras. *Rinkiniai raštai*. Parengė A. Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- Новое время*, 1883, № 2502, 2529, 2557, 2634.
- BAGDONAVIČIUS, Vacys. *Sauerveinas ir Vidūnas*, www.alkas.lt, 2016 01 17.
- BAYLEN, Joseph. Bishop Strossmayer and Mme. Olga Novikov: Two Unpublished Letters, 1879. *Slavic Review*, 1967, Vol. 26, No. 3, p. 468–473.
- BAYLEN, Joseph. Madame Olga Novikov, Propagandist. *The American Slavic and East European Review*, Vol. 10, No. 4 (Dec., 1951), p. 255–271.
- BAUBLYS, Arūnas. G. Sauerweino laikų Prūsijos bažnyčia: žvilgsnis į etninį, konfesinį ir politinį kontekstą. In: *Georgas Sauerweinas ir lietuvių tautos atgimimas XIX a. pabaigoje. IV tarptautinis Georgo Sauerweino simpoziumas Klaipėdoje 2004 XI 12–13*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2005, p. 137–151.
- BEBBINGTON, David W. *William Ewart Gladstone*. London: William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan, 1993.
- COBDEN, Richard. *Political Writings. Poland, Russia and England*. Cambridge University Press, 2011.
- GRIGARAVIČIUS, Algirdas. *Atsiskyrėlis iš Suvalkijos. Žodis ir veiksmai*. Vilnius: Versus aureus, 2019.
- GULSEVEN, Yiğit Aslı. Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856–77). *Middle Eastern Studies*, Vol. 53, 2016, issue 3, p. 332–348.
- HEINZ, Richter A. The Grand Game and Britain's Acquisition of Cyprus. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı Yıl: 12, Güz 2014, Sayı: 17, s. 85–96*.
- HERDER, Johann Gottfried von. Stanford Encyclopedia of Philosophy, First published Tue Oct 23, 2001; substantive revision Fri Aug 25, 2017, <https://plato.stanford.edu/entries/herder/>
- JELAVICH, Barbara. *St. Petersburg and Moscow: tsarist and Soviet foreign policy, 1814–1974*. Indiana UP, 1974.

KAUNAS, Domas. Georg Sauerweins Bedeutung für die litauische Nationalbewegung Die Memeler Phase 1878–1882. *Anneberger Annalen*, 17/2009, p. 191–205.

KAUNAS, Domas. Georgas Sauerweinas lietuvių tautiniame sąjūdyje: klaipėdietiškas laikotarpis. In: *Georgas Sauerweinas ir lietuvių tautos atgimimas XIX a. pabaigoje. IV tarptautinis Georgo Sauerweino simpoziumas Klaipėdoje 2004 XI 12–13*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2005, p. 15–31.

KLEIN, Manfred. Martynas Jankus ir Vokietijos Reichas. *Knygotyra*, 2009, t. 52, p. 38–58.

KNAPLUND, Paul. *Gladstone and Britain's imperial policy*. New York: Macmillan, 1966.

KOHN, Hans. *Panslavism*. Notre Dame, Indiana UP, 1953.

KŪJUS, Mykolas. Jurgis Sauerveinas. Jo gyvenimas, veikla ir raštai. *Darbai ir dienos*, 1937.

KUZMICKAS, Vincas, ŠEŠELGIS, Aleksandras. *Jurgis Sauerveinas. Medžiaga bibliografijai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir kalbos institutas, 1975.

LAURINAVIČIUS, Česlovas. Dar kartą apie „Aušrą“. In: *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas prof. habil. dr. Tamaros Bairašauskaitės 65-mečio sukakčiai*. Sud. O. Mastianica, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 463–474.

LAURINAVIČIUS, Česlovas. Jonas Basanavičius on the Symbol of Modern Lithuanian. *Vilnius. The Magazine of Lithuanian Literature, Culture, History*, Winter of 1996, p. 30–38.

LAURINAVIČIUS, Česlovas. *Lietuvos su Klaipėda ir Vilniumi genėzė. Anglų ir rusų „Didžiojo žaidimo“ Baltijos aspektas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2020.

LAURINAVIČIUS, Česlovas. Etnografinis principas kaip istorinė kategorija. *Lietuvos istorijos studijos*, t. 47, 2021, p. 8–29.

MAGNUS, Philip. *Gladstone: a Biography*. London: Cambridge University Press, 1954.

MASALSKIS, Hans. *Das Sprachgenie: Georg Sauerwein. Eine Biographie*. Oldenburg: Igel Verlag, 2003.

MASALSKIS, Hans. Georg Sauerwein und die litauische Nationalbewegung. *Jahrestagung*, 2003, 2002, p. 53–76.

MEDLICOTT, William N. The Gladstone Government and the Cyprus Convention, 1880–1885. *The Journal of Modern History*, Vol. 12, No. 2, Jun 1940, p. 186–208.

MELLON, Mary. Friend or Femme fatale?: Olga Novikova in the British Press, 1877–1925. *A thesis submitted to the faculty of the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of History*. Chapel Hill, 2010.

MERKYS, Vytautas. *Knygnešių laikai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994.

MERKYS, Vytautas. *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu, ligi 1904 m.* Vilnius: Mokslas, 1978.

MERKYS, Vytautas. Rusų kalba Vilniaus vyskupijos bažnyčiose 1866–1883. *Lituanistika*, 2002, nr. 3(51), p. 33–62.

MILLER, Chris. “The M.P. for Russia”: Olga Novikova, William Gladstone, and the Crisis of 1878. *Orbis*, Vol. 64, issue 3, 2020.

MORISON, J. D. Katkov and Panslavism. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 46, No. 107 (Jul., 1968), p. 422–441.

- MORLEY, John. *The life of William Ewart Gladstone*. Vol. 2. New York: The Macmillan Company.
- PATRIDGE, Michel. *Gladstone*. London: Taylor and Francis, 2003.
- POCYTĖ, Silvija. *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje 1871–1914*. Vilnius: Vaga, 2002.
- POCYTĖ, Silvija. Mažosios ir Didžiosios Lietuvos integracijos XIX a. antroje pusėje klausimu – kultūrinis ir politinis aspektas. In: *Raidžių draudimo metai*. Sud. D. Staliūnas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2004, p. 235–248.
- SANDIFORD, Keith A. P. W. E. Gladstone and Liberal-Nationalist Movements. *Albion*, Vol. 1, No. 1, 1981, p. 27–42.
- SETON-WATSON, Robert W. *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. London, 1935 (New York, The Norton Library, 1972).
- Raidžių draudimo metai*. Sud. D. Staliūnas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2004.
- TAYLOR, Alan Johan Persival. *The Trauble Makers. Dessent over Foreign Policy 1792–1939*. London: Faber and Faber, 1957.
- THOMSON, Harrison. A century of a Phantom: Panslavism and the Western Slavs. *Journal of Central European Affairs*, XI (1951), p. 57–77.
- VĖBRA, Rimantas. „Aušros“ idėjinės orientacijos. In: „Aušra“ ir lietuvių visuomeninis judėjimas XIX a. pabaigoje. Vilnius: Mokslas, 1988.
- VISTDAL, Oskar. *Georg Sauerwein: europear og døl: ein dokumentasjon*. Bergen: Norsk Bokreidinslag, 2000.
- WINDSCHEFFEL, Ruth Clayton. “Enlarging the Text”: A Cultural History of William Ewart Gladstone’s Library and Reading’. *Unpublished Doctoral thesis, University of Liverpool*. 2003.
- ŽALTAUSKAITĖ, Vilma. Luomas ir etniškumas dvasininkų rengimo reformų projektuose. XIX a. paskutiniai dešimtmečiai. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 20, 2002, p. 197–213.
- ŽALTAUSKAITĖ, Vilma. Rusijos – Apaštalo Sosto santykių pokyčiai XIX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 23, 2003, p. 213–228.
- БОРОДОВИКИНА, Наталия Владимировна. Ольга Новикова глазами современников. *Известия Саратовского университета. Сер. История. Международные отношения*, т. 12, 2012, вып. 2, с. 58–64.
- ВЕЛИЖЕВ, Михаил. Поиск русской идеи и понятие народности. Откуда взялось и что значило главное историко-философское понятие XIX века. In: *История Русской культуры*, <https://arzamas.academy/materials/1374>
- ГЕЛЛА, Тамара Николаевна. У. Гладстон, либералы и парламентские выборы 1880 года. *Ученые записки Орловского государственного университета*, № 6 (69), 2015, с. 29–32.
- ГЕРДЕР, Иоганн Гофрид. *Идеи к философии истории человечества*. Кн. 16. Москва: Наука, 1977.
- ДАНИЛЕВСКИЙ, Николай. *Россия и Европа*. СПб: Издание товарищества «Общественная польза», 1871.
- ЖУКОВА, Екатерина Петровна. Гердер и славянство. *Культурная жизнь юга России* 2007, № 6, с. 17–19.
- КУДРЯШЕВ, Вячеслав Николаевич. Трансформация славянофильства в панславизм как смена концепции русского национализма. *Вестник Томского государственного университета*, 2012, № 364, с. 65–71.

КУРЫЛЕВ, Константин П., ПАРХИТЬКО, Николай П., СТАНИС, Дария В. Историческая преемственность внешней и внутренней политики России в философском течении славифилов. *Диалог со временем*, Вып. 72, 2000, с. 64–78.

КОЧУКОВ, Сергей Анатольевич. «За братьев славян». *Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в восприятии общества, власти и армии Российской империи*. Саратов: Саратовский гос. университет, 2012.

МИТРОФАНОВ, Сергей. Кто вы, Ольга Новикова? *Русский журнал*, 08 03 99, <http://old.russ.ru/journal/persons/99-03-08/mitrof.htm>

ПРОКУДИН, Борис Александрович. *Панславизм в истории политики и мысли России XIX века*. Москва: Издательство московского университета, 2018.

СКАЗКИН, Сергей Данилович. *Конец Австро-Русско-Германского союза*. Москва: Наука, 1974.

ТЕСЛЯ, Андрей Александрович. Русский панславизм: от культурного к политическому и обратно: рецензия на книгу Бориса Прокудина. *Философия. Журнал Высшей школы экономики*, 2018, т. II, № 2, с. 177–185.

ТОКТОНЬЯЗОВА, Фируза. *Общественно-политическая и публицистическая деятельность О. А. Новиковой во второй половине XIX – начале XX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Москва: Государственный университет имени Ломоносова, 2017.

ТРЕТЬЯКОВА, Светлана Николаевна. О. А. Новикова – «неофициальный посол» России в Англии. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России»*, 2010, № 4, с. 103–118.

ТЭЙЛОР, Ален Джон Персиваль. *Борьба за господство в Европе 1848–1918*. Москва: Издательство иностранной литературы, 1958.

ХЕВРОЛИНА, Виктория Максимовна. Болгарский вопрос в Российской общественной мысли 80-х годов XIX века (И. С. Аксаков, М. Н. Катков, С. С. Татыщев), *Славяноведение*, № 2, Март–Апрель, 1998, с. 3–15.

ЦИНБАЕВ, Николай Иванович. *Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века)*. Москва: ГПИБ, 2013.

ЧИКАЛОВА, Ирина Р. Ольга Алексеевна Новикова «неофициальный агент русско-го правительства» в Лондоне. *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*, 2015, № 50, с. 268–286

**ON THE CONTEXT OF THE POLITICAL ASPIRATIONS OF THE *AUŠRA*:
THE INTERSECTIONS OF THE BASANAVIČIUS-SAUERWEIN AND
NOVIKOVA-GLADSTONE DISCOURSES**

Summary

ČESLOVAS LAURINAVIČIUS

The analysis of discourse of Olga Novikova and William Gladstone allows stating that the intersection of the interests of Russia and England in Bulgaria during the Eastern crisis had an analogous effect on the political aspirations of the *Aušra* (*Auszra*, ‘dawn’). In the most general sense, that effect was caused by geopolitical logic, which was expressed by the intersection of the concepts of pan-Slavism and liberalism. In particular, that junction served as an impulse for the contributors to the *Aušra* to seek the liberalisation of education (abolition of the ban on the Latin characters), laid the foundations for the project of Lithuanian national revival based on the ethnographic principle, promoted political practice in the fight against Polonisation, Germanisation, and Russification, and provided the prerequisites for modern secularisation.

The intersection of pan-Slavism and liberalism manifested itself mechanically, without consolidation, and even without overlapping manifestations. The alliance actually worked positively only during the rising stage of the Eastern crisis, when the policies of the states were determined by public opinion, and the general field of democratisation was expanding. However, when the crisis reached its apogee, which was formalised by the decisions of the Berlin Congress, the imperialist and nationalist tendencies of the great powers regained the initiative.

The *Aušra* was established under the effective functioning of the Berlin Congress system, and this decided its fate. The primary goal of the *Aušra* – the lifting of the ban on the Lithuanian press – was not achieved, and the promotion of the strategic aspirations of the *Aušra* did not receive the necessary response from the Lithuanian people. However, the projection of the statehood in the Lithuanian ethnographic territory put forward by the *Aušra* preserved the perspective.

Gauta 2023 m. gegužės mėn.

Priimta 2023 m. liepos mėn.

Česlovas Laurinavičius – Lietuvos istorijos instituto vyriausiasis mokslo darbuotojas; tyrimų kryptis – modernios Lietuvos valstybės genezė bei raida.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltu g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: laurinaviciusc@gmail.com

